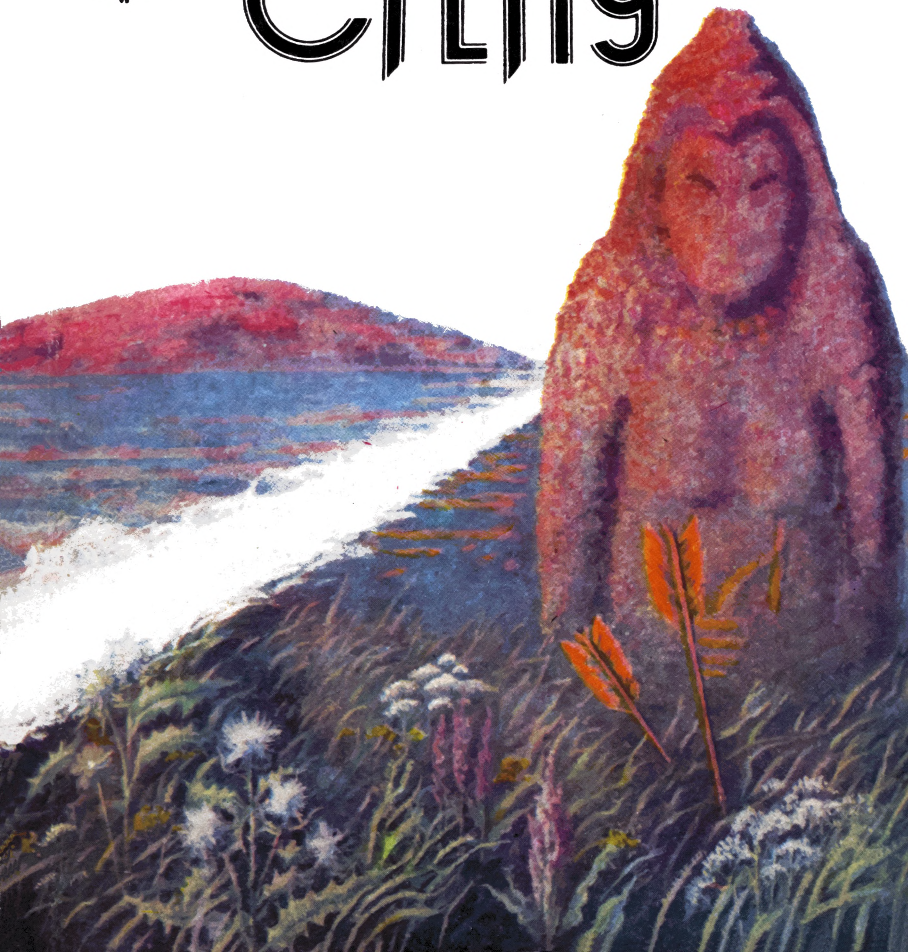
Володимир Заремба

Скарб дикого степу

EX LIBRIS
ПЕТРА КРАВЧЕНКА

ВОЛОДИМИР
ЗАРЕМБА

СКАРБ ДИКОГО СТЕПУ

Пригоди
Подорожі
Фантастика

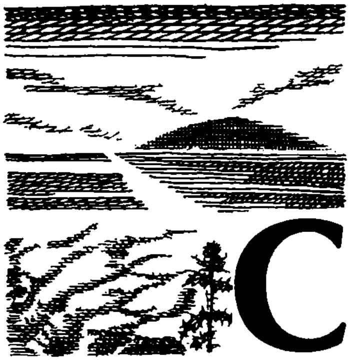
Повість

КИЇВ. ВИДАВНИЦТВО
ЦК ЛКСМУ «МОЛОДЬ»
1984

Эта книга посвящена страницам многогранной жизни и деятельности известного отечественного краеведа и археолога А. Н. Поля. С его именем связаны освоение Криворожского железорудного бассейна, поиск природных и духовных богатств родного края, памятников истории и культуры украинского народа.

Рецензенти:
заслужений працівник культури УРСР *А. Ф. Ватченко,*
доктор технічних наук *І. І. Коробов.*

З $\frac{4702590200-073}{М228(04)-84}$ 69.84.

Гість Дубової балки

Стояла погожа весняна днина 1860 року. Садки вбралися у святкові рожево-білі шати, на щедро напоєних дощами довколишніх ланах при легкому подуві вітру злискувало і вигравало смарагдом зело.

«На врожаї,— із задоволенням подумав Олександр.— Аби лише спеки не було. А то все спопелить: і лани, і бідарські оселі...»

Олександр Поль — високий, ставний двадцятивосьмирічний чоловік з густими чорними вусами, що пасували його худорлявому обличчю, уже знаний як затятий археолог, невтомний збирач реліквій давніх народів і зачинатель розробок покровського аспіду,— одержав від Катеринославського губернського комітету по влаштуванню селянського побуту важливе доручення: скласти дійові пропозиції щодо зменшення у повітах кількості пожеж, які останніми роками особливо почастішали і завдавали великої шкоди в губернії, знищуючи вбогі селянські обійстя і залишаючи без даху над головою сотні родин.

Місцем своїх оглядин Поль обрав загублені у випалених сонцем степах хутірці на самій межі Катеринославщини по Кизикерменському шляху. Його вже давно вабила первозданність і незайманість цих просторів: ледь помітні стежини в зелено-брунатному океані буйнотрав'я, прадавні кургани й могили, сині на обрії гаї.

З виконанням цієї місії Поль не став зволікати. Він простував від села до села, від хутірця до хутірця, розмовляв із селянами, пильно оглядав залишки старовини. Так обійшов Катеринославську губернію і дістався до поселення Кривий Ріг у Херсонській. Стежина, яка змійкою звивалася довкола пагорка, вивела на велику галявину. Поль ступив і зупинився, вражений картиною, що відкрилася його очам: у німотній тиші застигли велетенські, бозна-якого віку дуби. Навколо них бовваніло гостре каміння скель. А між ним, трохи віддалік, попід самими

стовбурами, плавно котила свої прозорі, чисті води річка Саксагань.

Із спогадів Д. І. Яворницького

«Скільки часу бродив О. М. Поль — не пам'ятаю, але пам'ятаю добре його розповідь, як він зайшов у Дубову балку на правому березі Саксагані, поблизу Кривого Рога. Місцевість Дубової балки вразила його як своїм густим лісом, так і залишками у ній різних старожитностей».

Розсовуючи ліктями хащі глоду і прикриваючи долонями обличчя, на якому вже було кілька кривавих подряпин, Поль несподівано за розколиною наразився на глибоку вибоїну. Відгорнувши кущ, побачив печеру. Якусь мить стояв, розмірковуючи, потім, тримаючись за коріння, почав спускатися углиб. Печера дихнула в обличчя пліснявою і вологістю, густий, наче темна ніч, морок огорнув його. Він запалив смолоскип і обережно став пробиратися вперед.

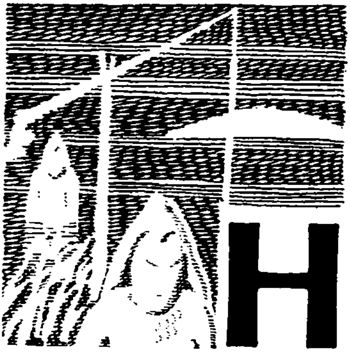
З кожним кроком дихати ставало важче, піт котився градом, голова йшла обертом, підгиналися ноги. Але він просувався далі, звертаючи то праворуч, то ліворуч, спускаючись униз, піднімаючись угору. Зір нараз ковзнув по чорній плямі. Вирубані в камінні ніші? Так і є: стоянка давньої людини! Поль став навпочіпки, вийняв з торбини заступець і з великою обережністю заходився обкопувати землю навколо ніш.

З печери вийшов надвечір. День виявився щасливий. Натрапив на дві речі: на кам'яний молоток і уламки глиняної вази.

Біля самісінького виходу раптом зачепився головою за щось гостре, аж в очах від болю попливли жовті кружальця. Схопився рукою за тім'я і зле глипнув на несподівану перешкоду. Над головою висіла гостра коричнюватого кольору глиба.

Тамуючи нервовий дрож, похапцем відрубав невеличкий шматок породи і, піднісши до світла, не вірячи очам, зраділо вигукнув:

— Залізо! Залізо!

У родинній оселі

Невеличке, всього на тридцять дворів, сільце Малоолександрівка Верхньодніпровського повіту Катеринославської губернії — батьківщина Олександра Миколайовича Поля. Тут він народився, тут у нього з'явився потяг до вивчення історії рідного краю, звідси пішов у великий світ.

З метричної книги села Семенівки Верхньодніпровського повіту

«1832 року, серпня 20 дня, № 26.

У підпоручика Миколи Іванова сина Поля і його законної дружини Ганни Павлівни народився син Олександр. Благословив і хрестив його Василь Ковалевський 23 числа того ж місяця».

Олександр поєднав у собі сувору стриманість, розважливість північних батькових предків і лагідну вдачу, душевну щедрість уродженців рідного степового краю матері.

Його дід, шведський підданий Іван Іванович Поль, був родом з далекого, скупого на погожу днину острова Езель, де люди постійно вступали у протиборство із стихією, виходячи на довгі місяці в море. Служив він у Староінгерманландському мушкетерному полку. На війні з Туреччиною 1787—1791 років відзначився своєю хоробрістю під час штурму Очакова, в атаках під Фокшанами; був парламентером Суворова.

З послужного списка капітана Поля

«Капітан Іван Іванович Поль перебував у Староінгерманландському мушкетерному полку, з дворян, на службі з 1775 року. В числі вбитих 1799 року був виключений із списка, а 1800 року знову прийнятий на службу. Бував у походах в Молдавії, звільняв містечко Салчу, штурмував Ізмаїл, вступив у Швейцарію, бився з французами, 1801 року увільнений зі служби».

У відставку Іван Поль вийшов у чині майора і був нагороджений орденом святого Володимира.

По війні військовим чиновникам надавали земельні наділи, здебільшого у Катеринославській губернії. Ділянки розподілялися відповідно до чинів: сто двадцять тисяч десятин отримав генерал-фельдмаршал Прозоровський, і лише півтори тисячі по річці Сурі одержав відставний штабс-капітан Поль.

Упродовж 1775—1782 років було роздано чотири мільйони десятин землі і з центральних губерній переселено сто тисяч кріпаків.

Ринули сюди й колоністи. Отримуючи землі, вони мали нести охорону південних кордонів краю, що дістав назву Новоросійського. Тут з'являються військові поселення, або роти. На заході від річки Синюхи до Дніпра виникли так звані Новоросія з містом Новомиргородом, а на сході Слов'яносербія з містом Бахмутом і Білівською фортецею. Населення було змішане, поселенці належали до різних слов'янських народів.

У 1764 році Новосербія перетворилася в Новоросійську губернію, а Слов'яносербія увійшла до неї як Катерининська провінція. 1775 року Новоросійський край поділився на дві губернії: Азовську з Бахмутською та Азовською провінціями і Новоросійську з Єлизаветинською та Катерининською. У 1776 році були засновані Катеринослав, Херсон, через два роки — Маріуполь.

До Катеринослава 1783 року переводять з Азова всі губернські установи, він стає центром щойно створеного Катерининського намісництва.

Великі простори по Дніпру й Самарі 1788 року на пільгових умовах заселяють німецькі колоністи. Згодом з військового побуту край переходить до мирного. Сюди переселяється трудовий люд з Полтавщини і Чернігівщини.

1803 року було створено Катеринославську губернію. Населення краю зростає. Проте через віддаленість від культурних центрів духовне життя у містах було убоге.

По якомусь часові Іван Іванович Поль зійшовся з родиною Захара Петровича Малами, в садибі якого зустрів затишок, тепло й увагу. Господар був нащадком запорожців і любив розповідати про ратні подвиги своїх предків.

Навідуючись до Маламів, Поль звернув увагу на сором'язливу, лагідної вдачі їхню доньку Марію. Та й дівчині припав до душі небагатослівний, але добрий капітан. Незабаром вони побралися і в мирі та злагоді прожили багато років, зростили кілька синів.

З «Родовідної книги Катеринославської губернії»

«Капітан Іван Іванович Поль, 44 років, дружина його Марія, діти їхні — сини Петро 12 років, Микола 10 років, Дмитро 2 років — після розгляду і за порукою всіх зборів у 12-й день травня 1804 року внесені до 2-ї частини «Родовідної книги Катеринославської губернії».

Відтоді сільце Малоолександрівка стало родинною садибою Полів. Згодом у ньому порядкував Микола Іванович, Олександрів батько.

У родині велося, що кожен з чоловіків спершу куштував солдатського хліба, а тоді вже займався господарством. Не порушив звичаю і Микола Іванович. На його долю випала війна 1812 року. У складі єгерського полку з боями пройшов пів-Європи, вступив у Париж. Але службу обірвала хвороба.

Вийшовши у відставку, Микола Іванович оселився у рідній садибі і незабаром одружився на Онисії Федорівні Яковлевій. У них народився син Петро. Після її смерті вступив у другий шлюб з внучкою наказного гетьмана Павла Полуботка Ганною Павлівною Полетикою; вони мали двох синів — Олександра й Павла і дочку Марію.

Дітям привільно жилося у батьковій оселі. Гайне Олександр за обійстя — степ і степ навкруги. Густою непрохідною хащею стоять комиші, кураї, бурунчуки. Сива ковила піднімається вгору щовесни, а наступає осінь — падає і лежить на землі, наче килим. Цілий рік випасаються на ній коні й вівці.

Любить Олександр тихцем підкрастися до заростей. Довкола пурхає, тріпочучи крильми, дике птаство — дрохви, хохітви, тетеруки, куріпки. А то принишкне на березі ставка й стежить, як хлюпає у воді лящ, короп чи осетер. Гарно в урочищі!

Олександр підхоплюється рано. Хлопчаки женуть пасти овець, і він з ними любить ходити в степ. Особливо подобається йому та мить, коли сонце випливає з-за виднокругу в блакить небес і в золотих променях, немов з-під землі, з'являються кам'яні баби. Олександр щоразу захоплено розглядає їх, і вони здаються йому завжди різними. Вранці в косому плетиві променів навдивовижу зримо сріблятъся їхні чіткі обриси, переливається мереживо косичок, виграє орнамент підвісок, іскряться грані намиста. Дивиться на них Олександр і гадає: хто розставив на степових просторах цих кам'яних вартівників? Звідки вони? Чию таємницю ховають у собі?

Одна за одною снуються в його голові думки і ніяк не складаються в послідовний ряд. Він так мало знає про цих кам'яних ідолів, та й взагалі про минуле краю. Треба якось дідуся розпитати.

З «Літопису Катеринославської вченої архівної комісії»

«Не залишилися без наслідків дитячі роки, проведені у степовому селі, для його вразливої, надзвичайно сприйнятливої натури. З дитинства зародилася у Поля любов до рідного степу».

Хоч у діда клопотів завжди багато, та Олександр знає, що він викроїть для нього часинку. Хіба не ходили разом до річки, не гуляли в гаю, не спостерігали ввечері за зорями? Дід багато знає, бував у різних країнах, і слухати його так цікаво. А ще обіцяв розповісти про велику битву на Дунаї.

Нарешті дідусь звільнився від господарських справ і повів його в гай. Глибока тиша залягла у цій дикій пущі, здавалося, що й людська нога тут ніколи не ступала. Лише подеколи пурхала пташина та чувся шемріт вітерцю у кучерявих верхів'ях дерев.

— Неприступною турецькою фортецею на Дунаї був Ізмаїл,— неквапом почав свою розповідь дід.— Гарнізон складався з тридцяти п'яти тисяч вояків на чолі з пашею Айдола-Ахметом. Головний вал фортеці протягнувся на шість верст, перед ним був глибокий рів, наповнений водою. Впродовж нього стриміло триста гарматних дул. Здавалося, ця твердиня вічна...

Але другого грудня 1790 року до Ізмаїла підступив Суворов з військом. Ладнали фашини для засипання ровів і штурмові драбини. Вдень і вночі працювали солдати капітана Поля. Сьомого грудня Суворов запропонував сераскіру здати фортецю, але одержав глумливу відповідь. Через два дні зібрав військову раду, поцілував генералів і мовив: «Сьогодні моліться, завтра вчіться, післязавтра перемога або славна смерть!»

Військо Суворова нараховувало тридцять одну тисячу чоловік, п'ятнадцять тисяч були нерегулярні, погано озброєні солдати. Але Суворов зважився на цю велику битву. Напередодні штурму шістсот гармат цілу добу обстрілювали фортецю. А потім почався грізний наступ. Бій був запеклий. У скрутну хвилину на поміч війську Суворова прийшли чорноморські козаки під орудою Чепіги і Головатого, які вдарили на турків з тилу. Впродовж десяти годин не змовкали гармати, не стихав дзень-

кіт шабель, не припинялися мушкетні постріли. І фортеця впала.

Закінчивши розповідь, дід з полегкістю зітхнув, підкрутив сиві вуса, взяв онука за руку, і вони попрямували до села, де на Олександра чекали не менш цікаві мандрівки в премудрості наук.

У домашнього вчителя Зосимовича кожна хвилина багато важить. Олександр не просиджує марно годин — опановує латинь, історію, географію, літературу. Німецькою оволодів досконало — у діда навчився, і латинь добре знає. А ще багато читає. Вже прочитав книги Беккера і Лоренца, познайомився з історією стародавньої Греції і Риму, дізнався про подвиги античних героїв. Останнім часом зацікавився історією рідного краю, черпаючи її з творів Кониського, Маркевича, Бантиш-Каменського, Срезневського.

Після занять Олександр перевдягається в домашню одежу і біжить до бабусі Марії. Вона теж, як і дід, знає багато цікавого.

Ось і сьогодні Марія Захарівна ніжно приголубила хлопця, глянула у вікно, що виходило у садок, і по хвилі тихо мовила:

— Багато віків тому наш край населяв відважний народ, котрий називався скіфами. Це наші далекі пращури. Жили вони в суворих умовах. На них постійно нападали войовничі кочівники, тому оселі скіфів були на колесах. Одного дня — тут, наступного — за сотні верст. Шукай вітра в полі! Призвичаєні до небезпек, скіфи відзначалися неабиякою спритністю й витривалістю. Їхні мужні воїни завжди готові були сісти на коней і вирушити в похід на ворога.

Олександр ловить кожне бабусине слово, боїться навіть поворухнутися. А Марія Захарівна без поспіху веде далі:

— Коли на скіфів пішов війною перський цар Філіп, батько знаменитого Олександра Македонського, зброю взяли всі, навіть хлоп'ята. На велику битву їх повів дев'яностолітній цар Атей; скіфи билися доблесно і мужньо помирали за свій край.

Олександра, допитливого, жвавого і вродливого хлопчика, всі в родині любили. Дивлячись на сина, пестячи його голівку, Ганна Павлівна розповідала про диво-птахів, далекі моря, про свого діда Павла Полуботка, наказного гетьмана Лівобережної України. Вона добре знається на старовинному вбранні, і хлопчикові цікаво слухати її.

— Як ідуть степом запорожці на татар, то немов маки цвітуть,— розповідає мати.— Таке барвисте у них вбрання! Жупани шили з доброго сукна — сині, червоні. Комірець був вузенький, на два пальці. Застібався жупан аж до самого верху гапличками. Як у кого пояс міг бути зелений, а шаровари сині, китайчаті, на очкурі.

Хлопець силкується уявити ту старовинну вдяганку. Ганна Павлівна розуміє цікавість сина і стиха провадить:

— А ще носили черкеску, шаровари яскравих кольорів завширшки до чотирьох аршин, сап'янові також кольорові чоботи, шапку-кабардинку з хутра кабарги або видри.

«А може, десь залишилося старе прадідове вбрання?» — думає Олександр і, не в силі погамувати нетерпіння, нишпорить по всіх закапелках. Мати гукає до столу, а він, притаївшись, розглядає у повітчині давні вдяганки, картини, посуд.

Із спогадів Д. І. Яворницького

«Перебуваючи по материній лінії у родинних стосунках з нащадками Павла Полуботка і слухаючи розповіді про ті часи, О. М. Поль ще хлопчиком, за його власними словами, лазив по всіх горищах і комірчинах свого будинку, скрізь відшукував різні предмети давнини і відтоді став відчувати до них особливу прихильність».

Будинок на Поштамтській вулиці

На початку літа 1844 року в сім'ї Полів точилися суперечки про те, куди послати вчитися Олександра.

Одного дня Ганна Павлівна вдосвіта поїхала до Катеринослава. Олександр чув, що в розмові батьків не раз звучало слово «гімназія», і зрозумів: мабуть, саме туди хочуть віддати його в науку. З нетерпінням чекав повернення матері. З міста ненька привезла дарунки: меншим Павлові та Марії ласощів, а йому книжку з кольоровими картинками і розповіла

про вчителя Катеринославської гімназії Івана Івановича Городницького, на виставці картин якого побувала. У п'ятнадцять років він виявив неабиякий хист до малювання, і пан змушений був відпустити талановитого кріпака на волю. З дипломом Петербурзької Академії мистецтв Іван Городницький приїхав до Катеринослава і в місцевій гімназії навчає учнів малювання.

Та одного дня, коли знову зайшла мова про навчання, Ганна Павлівна, звертаючись до Олександра, м'яко мовила:

— Як на мене, краще б; сину, вчитися тобі у Полтаві. Звідти наше коріння по бабусі, там і родичі є, на випадок чого — допоможуть.

Полтава вабила Олександра своїм історичним минулим. Кілька днів він з нетерпінням, прагнучи якнайшвидше спізнати самостійне життя й пірнути в безмежне море наук, чекав від'їзду. Йому щойно виповнилося дванадцять років. Худенький, з зосередженим поглядом карих очей, він видавався старшим за свій вік.

Коли на чисто виметене подвір'я, огороджене живоплотом з жасмину, в'їхали дрожки, Олександр стояв біля вікна у світлиці. Зрозумівши, що настав час від'їзду, він окинув поглядом помешкання: різьблений масивний стіл, вишиті рушники, старовинні гравюри, книги у шкіряних та металевих оправах. Усе це залишиться тут, як і його дитинство.

По хвилі вийшли на подвір'я. Олександр розцілувався з рідними, кучер поставив на дрожки плетену валізу з книгами й необхідними речами і, коли Олександр сів, змахнув пужалном. Коні рушили битим шляхом, залишаючи по собі сіру куряву.

Нове самостійне життя і вабило, і лякало. Хотілося швидше зануритися в нього, але розлука з батьками і рідним краєм — степом, кам'яними бабами, урочищем навіювала смуток.

Заколисаний думами і їздою, Олександр заснув. Прокинувся, коли кінчалася курна сільська дорога і колеса заторохтіли по бруківці. Вдалині золотилися куполи Воздвиженського собору. З кожним кроком коней, що добряче пристали, Олександр відчував, як посилюється його хвилювання.

Зрештою, віз вповз у місто, і візник запитав щось у перехожого.

— Ось цією їдьте прямо,— пояснив селянин у полотняній сорочці.— А тоді повернете на Поштамтську.

Біла чепурна будівля Полтавської гімназії виринула перед їхніми очима в усій своїй величі, наче Хеопсова піраміда серед низеньких піщаних дюн, за які правили довколишні будиночки. Олександр згадав малюнок, який бачив у книжці. Візник зіскочив на землю, зсадив Олександра і чекав, не наважуючись ступити на східці, що вели до масивних дверей. Та й хлопець не квапився відчиняти їх. Тут він проведе довгих шість років, стане юнаком, чином шостого класу востаннє зійде цими кам'яними сходами.

Полтавська гімназія мала свою історію. Перших сорок дев'ять вихованців вона прийняла 1808 року, коли містилася у невеликому, тісному приміщенні. Першим директором був всіма шанована людина і талановитий педагог Василь Васильович Капніст. Як тільки він дізнався, що вивільняється приміщення поштамту, добився у міських властей перевести туди класи, які розміщалися тепер у світлих просторих кімнатах.

Олександр стояв перед гімназією недовго. Важкі дубові двері впустили його в новий світ. Вступні екзамени він склав успішно.

Минуло два місяці перебування Олександра в Полтавській гімназії. Він уже призвичаївся до нового побуту, познайомився з товаришами, педагогами. Полюбилися йому уроки історії Стрембліна, малювання й каліграфії Ткаченка, математики Самуся, грецької і французької мов Левандовського і Ковалівського.

Листи з Малоолександрівки від батьків супроводжувалися посилками з різними ласощами і загорнутими в хустинку грішми, завдяки яким він міг оплачувати додаткові уроки гри на скрипці і фортепіано, купувати книжки. Особливо любив читати твори на історичну тематику і поезії. Байки Левка Боровиковського знав напам'ять. Ніколи не думав, що в гімназії доведеться зустрітися з ним. Старшокласники розповідали, що Левко Іванович народився на Полтавщині, в селі Малюшках Хорольського повіту. Вчився в цій же гімназії, потім у Харківському університеті. Ще студентом і пізніше ходив по селах, записував пісні, приказки, думи. Друкував їх у часописах та альманахах. Писав і свої вірші, байки, перекладав поезії Міцкевича, Жуковського, Пушкіна. Тож Олександр з особливим нетерпінням чекав його лекцій.

Це був атлетичної статури чоловік, з привітною усмішкою і лагідними очима.

— Будемо мандрувати з вами храмом красного письменства,— сказав він на першій лекції.— Переймемося красномовством Ціцерона, розумом Прокоповича, величчю Гомера, сміхом Котляревського. Знайте, любі мої, твори цих і багатьох інших митців слова розкривають велику мудрість життя. Добирайте собі розважливих порадників, які завжди будуть збуджувати вашу думку.

Таким порадником для гімназистів був і сам Левко Іванович. Бувало, скінчить читати лекцію, дістане з портфеля якусь книжку і поведе мову про її автора:

— Оце надибав у книгарні на томик Шіллера. Гарний ліричний поет. Хто хоче почитати? Прошу, візьміть.

По якомусь часові став загадувати гімназистам писати власні твори на вільну або задану теми. А одного разу запросив учнів до себе додому, де вони мали читати свої реферати.

Олександр виділявся серед гімназистів старанністю й наполегливістю в оволодінні науками.

Одного разу на уроці малювання і каліграфії Федот Леонтійович Ткаченко, який полюбився учням своєю щирістю й душевністю, хоч зовні був стриманий, розповів про свого друга, художника Шевченка. Олександр підвів голову, насторожився. Це ж мова про автора «Кобзаря». Цю книжку привезла ненька в Малоолександрівку з Катеринослава, і вони всією родиною вечорами читали її.

Ткаченко розповідав неначе і про свою долю. Бо й сам скуштував солоного кріпацького хліба. Хлопчиком його віддали до артілі Ширяєва. Там він зустрівся з Тарасом Шевченком, хлопці потоваришували. Добре запам'ятав Федот Леонтійович грудневий день тисяча вісімсот тридцять четвертого року: до нього і його братів Якова, Григорія та Дениса прийшла жадана воля. Нестримний потяг до малювання привів його у Петербург, в Академію мистецтв. Славетний Брюллов, який сприяв викупу на волю Шевченка, взяв його до своєї майстерні. В стінах академії Шевченко і Ткаченко зустрілися знову. І знову все навпіл: і помешкання, і хліб, і фарби. А тисяча вісімсот сорок другого року, поклавши у валізу диплом зі званням учителя малювання, Ткаченко приїхав до Полтави.

Олександр, вслухаючись у розповідь Федора Леонтійовича, схилився над папером. Він малює картину, де не літають казкові жар-птиці, а бачаться злиденні постаті кріпаків...

З коридора лунає дзвінок. Клас порожніє: гімназисти вибігли до саду, а Олександр усе ще довершував свій малюнок. Учитель зачепив у його душі якусь незриму струну, і вона бриніла і хвилювала своїм дивним звучанням.

Коли після сніжної зими Полтава забуяла у рожевобілих барвах квітучих садків і легкий вітерець розносив довкола духмяні яблуневі пахощі, на одному з уроків Федот Леонтійович, загадково примружившись, сказав, що до них незабаром має завітати столичний художник і поет Тарас Шевченко. У класі відчулося радісне пожвавлення. Гімназисти вже перечитали «Кобзаря», тож хотіли побачити поета на власні очі.

Для Шевченка це була друга подорож на Україну 22 березня 1845 року рада Петербурзької Академії мистецтв надала йому звання некласного художника, і він як художник Київської археологічної комісії, куди його недавно зарахували, з офіційним дозволом вирушив у рідний край.

На Полтавщину Шевченко дістався в середині квітня. Кілька днів пробув у Миргороді, де його увагу привертало все, що стосувалося життя великого поета Грузії Давида Гурамішвілі. Звідси поїхав до Мар'їнського: знайома родина Лук'яновичів запросила написати портрети членів сім'ї.

З роботою впорався швидко і вирушив до Решетилівки. Тихе степове містечко звеселило душу поета. Тут Шевченко змалював вхід до парку з боку річки Голтви, кілька краєвидів, які так і назвав: «У Решетилівці».

На широкі вулиці губернської Полтави Тарас Григорович ступив наприкінці квітня. З насолодою вдихаючи напоєне пахощами квітучих садків терпке повітря, милувався банями Воздвиженського собору і мальовничими берегами Ворскли.

Шевченко цікавився Полтавою і раніше. Її почесному громадянинові, творцеві безсмертної «Енеїди», присвятив поезію «На вічну пам'ять Котляревському». Образ поета, його садибу описав у повісті «Близнецы». На тему поеми Пушкіна «Полтава» намалював акварельну композицію «Марія».

Звістка, що Шевченко уже в місті, швидко ширилася по гімназії. Зустрічі з ним Олександр Поль та інші учні чекали з нетерпінням.

Нарешті одного дня, коли після дзвінка всі зайняли свої місця й наготувалися до уроку малювання, лунко рипнули двері, і вчитель пропустив поперед себе до класу середнього зросту кремезного чоловіка з блідим круглим лицем, яке вже встигли порізати зморшки. Під довгими обвислими вусами затаїлася добродушна усмішка. Погляд був пильний, в ньому вгадувалася несхитна воля і твердий характер.

Чоловік пройшов через клас, привітно вклонився і став біля столу.

— До вас завітав поет і художник Тарас Григорович Шевченко,— урочисто мовив Ткаченко.

У класі почувся гомін, гімназисти вдруге підвелися зі своїх місць.

Тарас Григорович ще раз вдячно вклонився, а Ткаченко помахом руки наказав учням сісти.

Гімназисти з цікавістю дивилися на автора «Кобзаря». Їхні довірливі, щирі погляди торкалися самого серця поета. Шевченко поглянув у вікно, відзначив, що вже розгодинилося, всі весняні барви немов на долоні. Поцікавився, чи вловлюють їх гімназисти. Хтось відповів, що силкується весну перенести на папір, а вона не піддається. З кутка почувся сміх. Але Шевченко серйозно зауважив, що природа дуже примхлива, її треба малювати десятки, а то й сотні разів, поки рука призвичаїться переносити на папір те, що очі бачать довкола. Дістав з папки невеличкий альбом і простягнув хлопчикові у першому ряду:

— Ця книжка називатиметься «Живописна Україна». Ви побачите в ній приваби нашого краю. Гадаю, невдовзі її буде видрукувано.

Альбом поволі плив з рук у руки, викликаючи у гімназистів цікавість і захоплення. Зрештою потрапив до Поля. Тамуючи віддих, Олександр обережно взяв його в руки і став гортати аркуші, уважно придивляючись до малюнків.

Особливо зацікавив один краєвид. Берег Дніпра. Між крислатими вербами вдалечінь тягнеться шлях. Обіч нього постаті старця і жінок, які вдягаються після купання. Весь малюнок виконаний у м'яких, теплих барвах. Довкола простір, вчувається легкий подув вітру і плин течії. Внизу Олександр прочитав напис: «У Києві».

На наступному аркуші погляд затримався на малюнку «Судня рада». Перед селянською хатиною купчиться натовп. Зосереджені обличчя людей, які нетерпляче очі-

кують справедливого слова. За рогом хати стоїть писар і щось читає з папірця. Обіч нього застиг селянин зі штофом у руці. Отже, зараз сільський сход має владнати суперечку між односельцями.

Переглянувши останні сторінки, Олександр передав альбом далі.

Обійшовши усі лави, альбом знову повернувся на стіл до вчителя. Тепер гімназисти посмілішали, зверталися до гостя із запитаннями: як краще намалювати картину, які класти фарби.

— Чи є пензель-чарівник? — запитав невисокий білявий хлопчик з середньої лави.

Шевченко приязно всміхнувся.

— Палітра в усіх однакова. А от картини різні... Душу треба мати, серцем бачити світ. Тоді й пензель стає чарівником.

Тарас Григорович дивився на біляві, чорняві, русяві хлоп'ячі голови. Його увагу привернув худенький підліток із задумливими сірими очима. Коли поет поглянув на нього, він швидко сховав руки під парту, щоб гість не бачив його потертих рукавів. Шевченко тяжко зітхнув. Згадалося своє злиденне дитинство... Таке ж бідне і це хлоп'я — тільки йому пощастило: сидить за партою, а скільки їх, малих невільників, босоніж ходять за плугом, жнуть панську ниву, в спекоту й негоду пасуть отару... Доле ти, доленько...

І Тарас Григорович, мить подумавши, почав читати:

Тяжко, важко в світі жити
Сироті без роду:
Нема куди хилитися,—
Хоч з гори та в воду.

Поет неквапно ходив поміж гімназичних парт, зупинявся біля хлоп'ят, його рука м'яко лягала їм на голівки, він читав «Івана Підкову», «Гайдамаки», «Тарасову ніч».

Олександр злегка нахилив голову, водячи очима за Тарасом Григоровичем, ловив кожне його слово — і то на гостроносих чайках разом із козаками плив на Царград, то йшов у похід з військом Трясила. Світ поезій Шевченка доповнювала власна уява.

У лютому 1848 року в тихій Полтаві заговорили про великі, громові події. Гімназисти передавали один одному:

— У Франції революція.

Олександр Поль на перерві, розмахуючи «Петербургскими ведомостями», сповістив, що міністерство Гіза розпущене, король Людовік-Філіпп зрікся корони.

— Революція — це прогрес! — радо вигукнув він.

Серед гімназистів здійнявся гамір. Одні по-дитячому сплескували в долоні, обнімалися, наче після довгої розлуки, а декотрі відмовчувалися, невдоволено хмурили брови.

— Король — помазаник божий! — вигукнув хтось.— Нікому невільно піднімати на нього руку!

З гурту вийшов високий юнак-старшокурсник.

— А хто годує твого короля?

— Кожному своє! Плебеї завжди порпалися у землі,— зле мовив гімназист в окулярах.

— Він ображає нас! Зараз покажемо йому плебеїв! — вигукнув широкоплечий хлопець і рушив уперед.

Обидва табори ладні були кинутися один на одного, і тоді вже чекай неприємностей від гімназичного начальства. А це небажано.

Олександр Поль, який відзначався врівноваженістю і розсудливістю, зробив рішучий крок і став посеред юрби, яка пашіла, неначе полум'я в грубці.

— У запалі суперечки губиться істина! — мовив до гурту.— Як на мене, геройство на боці тих, хто бореться за справедливу справу.

До нього протиснувся той же гімназист в окулярах.

— А хто скаже, в чому вона, ваша справедливість?

— Ну, це кожній тямущій людині зрозуміло,— всміхнувся Олександр, і гімназист позадкував за спини.

— Ми ще побачимо, що буде далі,— гукнув той самий високий юнак.— Може, й чекати довго не доведеться!

По якомусь часові гімназисти згадали ці слова: грозові хвилі з Європи докотилися і до Росії. На придворному балу імператор Микола I кинув сакраментальну фразу: «Сідлайте коней, панове! У Франції оголошено республіку!» Він закликає прусського короля Фрідріха-Вільгельма зібрати війська і привести їх до кордону з Францією. А сам обіцяє на підмогу трьохсоттисячну армію.

Російський канцлер Нессельроде надсилає особливий меморандум у Відень: австрійські війська мають увійти до революційної Італії.

Та Європа вирує. Прусський король капітулював. В Австро-Угорщині проголошені свободи. Російський самодержець видає маніфест 14 березня. Але грозова хвиля вже охопила чимало губерній. Спалахнули заворушення на

Київщині, Катеринославщині. Військовий губернатор Київської губернії Бібіков добивається введення суворого режиму.

В країні посилюються поліцейські утиски. Різні виступи поміж студентства розцінюються як акти антиурядової агітації і пропаганди. Жандарми порядкують у Київському університеті. За професорами і вихованцями встановлюється нагляд. Заарештовано і заслано до Казані студентів Чайковського і Біляківського, яких звинувачували у розповсюдженні «обурливої відозви».

Недремне жандармське око пильно стежить також за учнями. За зберігання нелегальних видань посаджено у каземат вихованця Ровенської гімназії Шалая, а за написання вірша «злочинного змісту» його товариша Валецького відправлено рядовим у сибірський батальйон.

Улітку того ж 1848 року в Чернігові розпочався судовий процес у справі Рудевича і Жеребцова. Їх звинувачують у співчутті революційним подіям на заході. Судді налякані: Жеребцов доводиться родичем шефу III жандармського управління. Коли попорпалися у його досьє, виявилося, що Жеребцов служив ад'ютантом генерала Вітгенштейна і 1825 року супроводжував до Петербурга Пестеля і Барятинського, знав про їхній задум.

Чернігівським процесом зацікавився цар Микола І. Він розпорядився про негайне заслання Жеребцова під суворий нагляд поліції у Вологду. Того ж дня Рудевича відправили в оренбурзькі арештантські роти.

Жандармські утиски дійшли і до Полтави. З облич викладачів зникли приязні усмішки, уроки велися сухо, казенно. Тільки за стінами гімназії дехто з викладачів дозволяв собі бути щирим.

Якось Олександр прийшов із своїм малюнком на запрошення Ткаченка до нього додому. Зробивши зауваження і виправивши дещо, Федот Леонтійович зітхнув, рука його довірливо лягла на плече юнака:

— Тяжкі часи, Олександре... Пустельні оренбурзькі степи топче рядовим солдатом поет Тарас Шевченко. Зазнає утисків Остроградський. Скільки марнується світлих умів!

Олександр уже встиг почути багато хорошого про Остроградського. Він також родом з Полтавщини. Вчився у цій же гімназії. Був знайомий з Іваном Петровичем Котляревським. Після гімназії вступив до Харківського університету. Жив на квартирі викладача Павловського, який і пробудив у хлопця інтерес до математики.

Всі екзамени Остроградський склав на відмінно, і ректор університету Тимофій Федорович Осиповський запропонував його кандидатом на здобуття вченого ступеня. Але викладач філософії Дудрович зробив на Остроградського донос, мовляв, він не слухає «богопізнання» і християнських наук. Тоді голова Всеросійського біблійного товариства, міністр освіти та релігійних віросповідувань князь Голіцин звелів відібрати у нього університетський диплом. Остроградський поспішно емігрував до Парижа, там у Політехнічній школі слухав лекції видатних учених. А дещо згодом сам виступив у її стінах з власною доповіддю. Його дослідження надрукував академічний журнал. Французькі математики звернули увагу на обдарованого юнака. Остроградський став почесним членом Паризької Академії наук.

Шевченко і Остроградський були для Олександра взірцем громадянської мужності й відданості справі, бо не припиняли своєї діяльності ні за яких обставин. Не так, як той бідак-учитель, який стрівся йому в міському саду.

Одного дня, коли осіннє надвечір'я видалося напрочуд тихим і теплим, лише легенький вітерець доносив з Ворскли свіжість і курликання птахів, Олександр прогулювався тінистими алеями. Побачивши під старою липою вільну лаву, сів і відкрив томик Гребінки. Книга захопила його, він не помітив, як біля нього хтось зупинився.

— Гімназист? — почувся поруч чийсь хриплуватий голос.

Олександр підвів очі — біля нього стояв немолодий виснажений чоловік у пожмаканому костюмі.

Олександр ствердно кивнув головою.

— Колись я теж був гімназистом,— скрушно мовив чоловік, сідаючи скраєчку.— А тепер що? Жебрак, старець... Як той бездомний пес, не знаю, чи пообідаю, де заночую.— Чоловік схопився за груди і тяжко закашлявся: — Так і минають дні.

— А чому б вам не найнятися на якусь службу? — обережно запитав Олександр.

— Може, порадите, на яку? — хмикнув чоловік.— Е, ні! Гнути спину, щоб хтось набивав собі кишені? Краще бути вільним. Досить з мене вчителювання...

Олександр похопився.

— Даруйте, а хто ж ви будете?

— Колишній учитель Полтавської гімназії Полевич.

— Доля вам ще всміхнеться,— співчутливо мовив Олександр.

— Де там,— махнув рукою колишній учитель.— Я давно вже розпрощався зі своїми ілюзіями...

З цими словами він підвівся і, попрощавшись, поволі пішов алеєю. Олександр довго дивився йому вслід, аж поки його худорлява постава не сховалася за будинками.

Настав 1850 рік. Поль успішно склав випускні екзамени, і ось в його руках атестат із срібною медаллю і пам'ятна фотокартка дев'ятого випуску.

З «Літопису Катеринославської вченої архівної комісії»

«Перебування у Полтавській гімназії, яку Олександр Поль скінчив наприкінці сорокових років, створило міцну основу для формування його особистості і дало спрямування його майбутній діяльності. Він виховувався під впливом Боровиковського, Метлинського, інших незабутніх викладачів, якими славилася в ті роки гімназія. Ці люди зуміли природжену в його серці любов до батьківщини скерувати в зримо усвідомлений принцип і вказати шляхи для його застосування, навчили пишатися рідним і поважати чуже. Полтавська гімназія дала не один десяток невтомних працівників. З цієї школи вийшов освіченим діячем на ниві науки О. М. Поль».

Там, де Ембах котить хвилі

Наприкінці липня 1850 року Олександр Поль прибув до старовинного, з гострими шпилями костьолів, червоними черепичними дахами і звивистими вузькими вуличками міста Дерпта Естляндської губернії.

У кабінеті ректора панувала м'яка напівсутінь. Масивні меблі з горіхового дерева, мідні корінці стародруків надавали приміщенню урочистості. Тамуючи хвилювання, Олександр стояв перед доктором Нейє. Кивком голови

ректор відповів на вітання, зробив жест рукою в бік шкіряного крісла, розгорнув сіру папку і без поспіху став переглядати папери.

Олександр сів на краєчок крісла, чекаючи розмови. Після гімназії він вирішив продовжити навчання в одному з університетів. Зупинився на Дерптському, який мав добру славу. Але по приїзді в цей далекий приморський край його одразу ж спіткало розчарування: у Дерптському університеті, на відміну від інших, вступні екзамени пройшли на початку року, про що йому ввічливо сказав секретар канцелярії Форестьє. А на факультет права, куди Олександр мав намір вступити, набору взагалі не було.

Поль розгубився, та, обміркувавши становище, вирішив звернутися до ректора, адже університетський статут 1820 року надавав право обдарованим молодим людям експромтом складати екзамени за певний курс, не будучи студентами.

Хвилини, протягом яких Нейє уважно гортав папери, видалися Полю нескінченно довгими. Нарешті ректор мовчки підвівся з-за столу і неквапною ходою літньої людини підійшов до високого, готичного стилю вікна. Скупе світло впало на його бліде, висохле обличчя, на зачесане набік і збите у вигляді кока над зморшкуватим чолом сиве волосся. Він пильно подивився на відвідувача, добірною німецькою мовою запитав:

— Що вас привело до нашого храму науки?

На худорлявому обличчі юнака з'явився впертий вираз.

— Хочу вчитися, щоб осягнути істину.

По обличчі Нейє пробігла тінь здивування. Але відразу ж зникла за суворим порухом губ. Цей юнак з гострими вольовими рисами обличчя і розумними карими очима, що дивляться спокійно і впевнено, привернув його увагу.

— В ці слова кожен вкладає своє поняття.— Нейє зробив крок і став обіч Поля.— Шлях до істини завжди тернистий, важкий...— Нейє перевів на юнака задумливий погляд.

Обличчя Поля нараз стало затятим.

— Випробування не лякають мене! — відповів він без тіні вагання.— Я готовий пройти через все, аби опанувати мудрість наук і сенс життя.

У канцелярії Дерптського університету 27 липня 1850 року Олександр Поль з рук секретаря Форестьє одержав екзаменаційну картку № 1938. Наступного дня

в круглому залі з високим склепінням, яке при мерехтливому світлі лойових свічок спалахувало позолотою ажурної оздоби, він без підготовки складав трьом професорам екзамен з історії Стародавньої Греції і Риму.

Коли Олександр відповів на всі запитання, які записав, як тільки сів за стіл, професор Юргіс, блиснувши золотим пенсне, сказав:

— У нас запитань більше немає. Ставимо вам одиницю! — дещо урочисто мовив він і, помітивши, як Олександр знітився на обличчі, пояснив: — Одиниця для нашого закладу — найвищий бал!

Поль вклонився і, не приховуючи радості, вийшов із зали.

Впродовж двох тижнів він склав у Дерптському університеті одинадцять екзаменів, з кожного предмета показавши добрі знання, і наказом ректора Нейє за № 5570 5 серпня 1850 року був зарахований студентом факультету права одразу на другий курс.

У червоній мантії і такого ж кольору чотирикутній шапочці Олександр Поль щодня з пансіону, розташованого на п'ятачку закутого в каміння Ембаху, ішов до старовинної, на три поверхи споруди університету. Проходячи вузькими покрученими вуличками, що звивалися понад річкою, захоплено розглядав витончену готику міської ратуші, громаддя стрімких веж, мармурові колони. Але після степового привілля все це здавалося тісним і задушливим.

Як несхожий Дерпт на Катеринослав або Полтаву! Й історія в нього своя, древніша. Місто на річці Ембах 1030 року заснував київський князь Ярослав, який поширив свою владу на західний берег Чудського озера. За його християнським ім'ям воно одержало назву Юр'їв. Але місто проіснувало недовго. Через тридцять років його дощенту спалило фінське плем'я сосолан. По якомусь часові київські князі відбудували Юр'їв заново, і він став їхньою надійною фортецею. Та 1224 року місто захопили хрестоносці. Князь Ярослав із своєю раттю розбив рицарів. Юр'їв став називатися Дерптом.

У 1783 році Дерпт став повітовим містом Ризького намісництва, яке згодом було перетворено у Ліфляндську губернію.

Далеко ширилася слава Дерптського університету. Датою його заснування вважається 1802 рік. Та історія цього закладу значно давніша. Ще у 1630 році в Дерпті від-

крилася гімназія, яку невдовзі було перетворено в університет. Заснований як Академія Густавіана, він мав чотири факультети, на яких викладали дев'ятнадцять професорів. А потім протягом цілого століття його двері були зачинені.

Урочисте відкриття нового Дерптського університету відбулося 21 квітня 1802 року.

Розпорядок дня в університеті строго регламентований. Години лекцій, час на сніданок, обід, вечерю та розваги визначається університетським статутом. Щотижня студенти тримають звіт перед секретарем Форестьє. Та на такий, здавалося б, суворий порядок ніхто не нарікає. Розуміють, щоб пізнати світ наук, не можна марнувати часу.

Спеціальний курс відводився в університеті праву Російської імперії. На одному з занять розглядали закони, які захищають права селян. Не встиг рухливий, років сорока, з чорною борідкою професор Варніс закінчити лекцію, як йому, немов град, посипалися запитання.

— Кріпак — це нова назва римського раба? — звівшись з місця, питає Юхан.

— Даруйте, але це не так. Римський раб, як ви знаєте, був невільником, слугував патриціям,— професор дивиться, чи слухають його студенти, і махає рукою, щоб Юхан сідав.

— А наш кріпак працює на пана...— кинув хтось репліку із заднього ряду.

В аудиторії почувся легкий сміх. Варніс багровіє. Кожному втямки, куди хилять студенти. А якщо ти й сам такої думки, то краще не затягувати дискусію. І він поквапливо складає в теку записи й оголошує, що лекцію закінчено, студенти можуть виходити на перерву.

На старших курсах студентам права доручалося брати участь у судочинстві: виступати слідчим, одним з суддів або оборонцем. Дали завдання і Полю.

— Навідайтеся, Олександре, до міського суду,— якось у перерві між заняттями сказав йому професор Варніс.— Там підшукайте собі справу до душі, можливо, прославитеся,— додав з усмішкою.

Червонощокий, мішкуватий здоровань з лев'ячою копицею золотавого волосся, прокурор суду Полонський, до якого звернувся Поль, виконуючи доручення професора Варніса, урвав його на півслові і, схрестивши руки, поважною ходою став міряти свій просторий кабінет. Він

обурено говорив, що всілякі злочинні елементи зазіхають на незрушні підвалини імперії.

Його велемовність почала набридати Олександрові, і він нетерпляче стискував долоні. Зрештою підвівся з крісла і вдруге нагадав, що хотів би ознайомитися зі справами.

Прокурор холодно зиркнув маленькими очицями, різко хитнув головою, від чого ще дужче випнулося його важке підборіддя, лунко клацнув ключем у сейфі, і його пухка рука вихопила звідти грубезну теку.

— Тут крамоли на п'ятьох стане! — сказав, простягаючи її Полю.— Ви собі читайте, а я піду у справах.

Коли за прокурором зачинилися двері, Олександр сів за стіл і занурився у списані сторінки обвинувального акту.

Вичитав, як Юан Лаяметс, двадцяти літ, з міщан, року 1848-го, будучи підмайстровим на лісопильні, став сперечатися з власником, вимагаючи більшої платні. Коли той відмовив, намагався вивести з ладу пилораму, завдавши тим самим збитків. Був узятий на поруки батьками, але на правильний шлях не став. Працюючи на рибокурні, не тільки не сплатив подушне, а під схвалення юрби фабричних робітників силоміць вихопив в агента сумку і на очах тієї ж юрби вийняв з неї казенні квитанції і розірвав їх на клапті. За це відбувся штрафом і пояснювальною запискою.

Олександр всміхнувся, хоч справа видалася йому не такою вже й простою. А далі описувався справді трагічний випадок. Коли вантажники порту припинили роботу і стіною вишикувалися біля воріт контори, вимагаючи більшої платні, власник викликав городових, і ті, топчучи кіньми людей, ламали живу загорожу. Тоді Юан з дерев'яною палицею кинувся на ситого жандарма, бороначи своїх побратимів. А коли його, побитого й закривавленого, тягли до поліцейського управління, він всю дорогу викрикував: «Хай живе свобода!», «Душогубам прийде кінець!».

Поль перегорнув останню сторінку і тяжко задумався, дивлячись кудись поперед себе, ніби бачив там замордованого Юана. Що чекає його?

За спиною почув важкі кроки — повернувся прокурор.

— Крамола тут не проста,— мовив Полонський, сівши навпроти.— І заслужену кару він отримає.— Прокурор підняв обидві руки і потрусив ними в повітрі, ніби дослухаючись до брязкоту кайданів.

Олександр зблід.

— Кайдани? — запитав він.

— Наша справа викорінювати крамолу,— сухо мовив Полонський, даючи зрозуміти, що дискусії зайві.

Олександр промовчав. Він зрозумів, що з цим «правдолюбцем» неодмінно доведеться схрестити шпаги.

Справа молодого фабричного робітника привела Поля до міського острогу, який нагадував в'язницю-фортецю. Довкола сірого муру, впираючись у залізну браму, зміїлася кам'яна доріжка. Одноманітність муру порушувалася хіба що вежами з маленькими амбразурами, що, неначе вогні маяка, блимали і гасли. У товстій брамі чипіли єдині вузенькі дверцята з круглим, завбільшки з долоню віконечком.

Олександр крутнув металевий дзвінок, віконечко із скрипом відчинилося, і визирнули холодні очі наглядача. Поль назвав своє прізвище і подав посвідку. Вартовий старанно записав до журналу відвідувача і лише після цього відчинив дверцята, біля яких завмер, наче статуя, дебелий чолов'яга з важкою щелепою. Якусь мить Олександр стояв у нерішучості, дивлячись на цього незворушного стража порядку.

— Прошу-с! — процідив охоронець і, брязкаючи низкою ключів і наручників, ступив крок уперед.

У середині в'язниці снувався напівморок. Ідучи слідом за охоронцем, Поль кілька разів спотикався. Поминувши перехід, потрапили у довгий коридор, по обидва боки якого містилися камери з порядковими номерами на дверях. У кінці коридора завернули праворуч, зупинилися перед дверима з табличкою: «Етапний комендант». Охоронець важко прочинив їх. Це було довге, порожнє і холодне приміщення, до якого ледве пробивалося світло крізь брудні шибки двох малесеньких вікон.

За якусь хвилину той же охоронець впустив до кімнати високого юнака з блідим, наче єгипетський папірус, обличчям. Це і був Юан Лаяметс. Поль, стримуючи хвилювання, сказав йому, що збирається його захищати, що вже вивчив справу і хоче дещо запитати.

Юанове обличчя скривилося.

— Даремно згаєте час. Од мене ви нічого більше не дізнаєтесь, крім того, що я вже сказав на слідстві.

— Ви не так мене зрозуміли,— з болем мовив Поль.—

Це мій перший судовий процес, і я захищатиму вас, якщо навіть не зроните жодного слова.

На хвилину Юан застиг, заплющивши очі, намагався збагнути, хто перед ним — друг чи підступний ворог. Врешті ворухнувся, підвів голову, тяжко зітхнув і поволі почав розповідати: як перебрався з села до Дерпта, щоб мати змогу прогодувати менших братів і сестер, як по дванадцять годин працював на лісопильні, аж до того випадку з власником і сутички з жандармами.

Поль слухав Юана уважно, співчутливо хитаючи головою, а в думці складав промову, яку мав виголосити під час судового процесу на його захист.

Процес над Юаном Ляяметсом відбувався у дерптському міському суді. Поважно всідалися у масивні крісла судові чиновники. Місце оборонця зайняв Олександр Поль. Нахилившись масивним тулубом над столом, прокурор Полонський патетично виголошував обвинувальну промову:

— Панове судді, змушений звернути вашу увагу на одну дуже суттєву обставину. Підсудний насмілився зазіхнути на встановлений законом державний порядок! Бунт з протидією служителям влади. Цей прикрий факт, панове судді, заслуговує...

У такт його словам судді на згоду хитали головами — авжеж, непокора, насильство, бунт!

Олександр уважно слухав прокурора. Ач як підтасовує факти, щоб привернути на свій бік суддів. Коли ж надали йому слово, він намагався висунути такі аргументи, які могли б полегшити вирок підсудному.

— Панове судді! У діях мого підзахисного я не бачу злого наміру. Зчинилася бійка, а коли б'ються, завжди комусь перепадає. Всьому причиною юнацький запал, тож прошу зважити на молодість і нерозважливість підсудного.

У залі почувся гомін, хтось напівголосом мовив, що так воно й було, нема чого вигадувати.

Прокурор почервонів і сидів, мов на голках. Він з усіх сил стримувався, щоб не перервати оборонця. Це було б порушенням процесуальної етики. А йому, як людині розумній і хитрій, не хотілося виявити своєї упередженості до справи. Нехай говорить цей юнак, яким опікується хитрий лис професор Варніс, він скаже своє слово в кінці.

— Панове судді,— мовив Поль і зробив легкий уклін у бік, де сиділи статечні мужі,— насильство під виглядом

закону може породити нове насильство. Крайності, на які схиляє прокурор, призводять до протилежних крайностей. Рівне рівному воздається. Я закликаю вас до справедливості.

Роздратування майнуло в очах Полонського, але він зразу ж сховав його. Підвівшись, промовив громовим голосом:

— Молодість не може виправдати злочинних дій підсудного, і я наполягаю на суворому вироку. Злочин треба нещадно викорінювати.

Публіка, що сиділа в перших рядах, схвально зааплодувала. Тільки один літній чоловік з посивілими скронями залишився незрушний: промова прокурора неприємно вразила його серце. Це був професор Варніс.

Вирок у справі Юана винесли суворий: заслання до Сибіру. Зала швидко спорожніла, а Поль усе ще сидів на місці оборонця, ніби сподіваючись чимось зарадити юнакові. Його очі втомлено дивилися в невидиму далину і здавалися вицвілими.

— Ходімо, Олександре,— м'яка рука професора лягла йому на плече.— Ви зробили все, що могли. На жаль, часто докази розуму залишаються гласом спраглого в пустелі.

Поль важко підвівся, ще раз поглянув на місце прокурора. Виявляється, освіта ще не все. Розумні, освічені люди нерідко ставлять свої знання і досвід на службу насильству і дикості. Але не задля такої освіти він приїхав до далекого Дерпта. Свої знання він має віддати благородній справі.

25 жовтня 1854 року у великому конференц-залі ректор Дерптського університету доктор Нейє потиснув Полю руку і вручив диплом за повний курс навчання. У ньому було записано, що студент факультету права Олександр Поль виявив відмінні знання і йому присвоєно звання кандидата дипломатичних наук.

За велінням серця

У грудні 1854 року Олександр Поль, повертаючись з Дерпта на Катеринославщину, дістався невеличкого, який щойно почав забудовуватися, заїзду Любомирівка Верхньодніпровського повіту.

Ранок був морозний, але тихий і сонячний. Хоч до рідної Малоолександрівки залишалося верст сім, Олександр, спритно зіскочивши з фургона, радісно вигукнув:

— Як чудово вдома!

На заїзді, вкутавшись благенькою рядниною, на санях куняв дід Грицько, дожидаючись Олександра. Це ж він — тоді ще бравий дядько — відвозив його до Полтавської гімназії, а потім виряджав до Дерпта. Зсутулену постать старого Олександр помітив здалеку і, розрахувавшись з візником, одразу ж метнувся до нього. Рипіння снігу під ногами розбудило діда Грицька, він стрепенувся, сплигнув на землю і виструнчився.

Олександр добродушно всміхнувся, міцно обняв за плечі старого. Так вони стояли якусь хвилину. Опустивши руки, Поль запитав:

— Ну, які новини в повіті? Давно не був у рідних краях. Скучив страшенно.

— Авжеж, рідні краї,— з почуттям мовив дід Грицько.— Куди б не закинуло людину, а душею завжди тягнеться до них.— Він перетрусив сіно, почекав, поки Олександр усядеться, сів сам і нокнув на коней.

Коні бігли швидко, й Олександр, розпитавши про домівку, замовк і став роздивлятися довкола, вдихаючи на повні груди сухе морозне повітря.

Все в цій місцині знайоме. Вздовж річки Самоткані розкинулося сільце Кудашівка.

Через кілька верст визирнуло поселення Коноводове, давнє козацьке займище, яке в запорізькому краєві значилося як Вибалок Кузьміна. Убогі селянські оселі, людей майже не видно. Взимку попорають худобу й біль-

ше сидять по хатах, бо як у декого, то й вдягнутися добре немає у що.

А дід тим часом цьвохкає у повітрі батогом і розповідає сільські новини. Але втішного мало: одних до землі пригнула недоля, у других все забрала пожежа, інших за недоїмку віддали до суду.

«І тут те ж саме,— із смутком подумав Олександр.— Суди, знедолені, покривджені... Певно, не бути мені безробітним».

Передусім Олександр вирішив переглянути ділові папери, щоб скласти уявлення про стан справ у батьківській садибі.

Накинувши на плечі сюртук, пішов до кабінету. На дерев'яних полицях стояли грубезні книги, які таїли в собі сотні різних звітів, відомостей, розпоряджень. Взявши першу, котра потрапила під руки, став гортати прошиті в ній документи. При лойовій свічці, що тьмяно освітлювала кімнату, за цим заняттям просидів кілька годин, звіряючи виписані наряди з відомостями оплати.

Нарешті відчув, як його почав проймати холод, від утоми злипалися очі. Уже хотів було згорнути папери, поставити книги на місце, як раптом на стіл випав пожовклий аркуш. Ліворуч зверху вниз довгим стовпчиком виструнчилися літери, а праворуч навпроти кожної проставлені цифри. Поль узяв папірець, звірився з відомістю, яку щойно відклав убік. Тепер переглядав її уважніше. В голові спливали і нараз зникали плутані думки. Папір чорними гачками літер рябів перед очима. Олександр напружив увагу, силкуючись розгадати, яку таємницю він ховає в собі.

Стривай... Йому раптом перехопило подих. Літери на папірці не що інше, як початок прізвищ. Отже, за ними стоять люди. А цифри? Їхня платня! Але ж у відомості цифри інші. Так, недодана платня — та, яка потрапила у кишеню управителя.

Він ще раз звірився з відомістю, відклав книгу і з важким серцем вийшов з кабінету. Стомлений кількагодинною працею, задрімав. Сон був важкий. Снилося, немов за ним хтось гониться, зринало вишкірене, лихе обличчя управителя Ломового, який розмахував кулачиськами і погрожував.

Олександр прокинувся, коли за вікнами вже розвиднілося. Був увесь мокрий від поту, голова боліла. Швидко

підвівся, зробив кілька енергійних рухів руками, щоб розім'яти розімліле тіло, вмився і, не чекаючи сніданку, вирішив сходити до управителя.

Сонце щойно викотилося на небо і ще не нагріло повітря. На гілках вишень і яблунь червоно-золотими відблисками яскріли льодові бурульки. Під ногами хрустів мерзлий сніг. Олександр поспішав. Здавалося, невидима сила несла його вперед.

За чверть години він з гуркотом розчахнув двері цегляної, під черепицею хати Ломового. Його стрів сам господар. Ліниво позіхаючи і потираючи кулаком очі, він запобігливо підсунув Олександрові стільця і наготувався слухати, силкуючись з розгніваного виразу його обличчя вгадати суть розмови.

— Що це може означати? — тремтячим од хвилювання голосом запитав Поль, витягнув з кишені зібганий папірець і тицьнув управителю.

Ломовий, ковзнувши по ньому поглядом, з зусиллям ковтнув повітря. У нього, здавалося, відняло мову. З хвилю він безгучно ворушив м'ясистими губами, поки зрештою, затинаючись, сказав:

— Це маленьке непорозуміння, Олександре Миколайовичу...

— Ви збиткуєтеся над нещасними! Ось що це таке! — Олександр підхопився і, виходячи з хати, додав: — Про це ще поговоримо в конторі.

Того ж дня він наполіг, щоб батько замінив управителя, хоч Микола Іванович і намагався переконати сина, що то справді непорозуміння, один такий папірець не що інше, як крапля сліз у людському морі гіркоти.

Щодня Олександр бачив згорблені, виснажені постаті селян, слухав безконечні нарікання на долю і щиро хотів чимось зарадити бідакам, але розумів, що тих подачок, які він давав немічним і голодним, недостатньо.

Із записів О. М. Поля

«Закінчив я курс наук, повернувся в рідні степи, взяв у руки палочку і пішов пішки оглядати могили, городища і урочища».

У вільні години Олександр ішов на берег Мокрої Сури, спостерігав, як по річці пливли великі й малі крижини. В повітрі вже пахло весняною свіжістю. Одного дня він побачив двійко маленьких зайченят, які, ніби пухнасті клубочки, причаїлися у заростях шелюги. Так, весна

вступає в свої права, треба готуватися до розкопок городищ і курганів, збирати необхідне знаряддя, домовляти помічника.

З повідомлення «Горного журнала»

«В цьому, як і в інших наукових мандрівках по губернії, Олександрові Миколайовичу Полю допомагав Йосип Іванович Пузина, який, проте, не мав ніякої освіти».

Шукати підходяще місце потреби не було. Не раз, проїжджаючи біля Любомирівки, ковзав поглядом по невеликому кургану, але роздивитися його як слід не випадало нагоди.

Нарешті, заручившись дозволом Київського археологічного товариства, Олександр Поль разом з Йосипом Пузиною вирушили в дорогу.

Весняний степ дихав теплом. На небі ані хмаринки — чисте, бездонне. І вітру майже немає. На високому пагорку незрушно стоїть вітряк. Трохи віддалік у вибалку вируничилась низка тополь. Довкола тиша, яку ніхто не тривожить, хіба що пролетить шуліка, шукаючи здобичі.

Курган виявився досить височеньким і розлогим. Поль і Пузина склали речі під невеликим кущем, скинули теплу одіж і взялися за лопати. Земля ще не пересохла, піддавалася легко.

По якомусь часові Олександр відчув, що стомився, руки вже не тримали знаряддя. Нишком зирнув на помічника: у того теж на обличчі виступив піт, але копає Йосип вправно, не зупиняється.

— Рубікон перейдено! — мовив Поль, встромляючи лопату в землю.— Запам'ятай, Йосипе: тисяча вісімсот п'ятдесят шостого року біля заїзду Любомирівка два копачі на зразок Дон Кіхота і Санчо Панси, жертвуючи своїми силами для науки, почали розкопки скіфського кургану.

А копати стає все важче. Аж держално рипить від напруги. Нараз вістря лопати вдарилося об щось важке. Олександр відклав лопату геть, опустився навколішки і став обкопувати землю ножем. Раптом очі його радісно спалахнули — він обережно взяв до рук невеличку овальну річ.

— Скіфська підвіска у формі колечка! Йосипе, оце знахідка! — гукнув до помічника.

Того дня Полеві повезло. Його колекція поповнилася кількома гривнями, булавками і браслетом.

Обійшовши десятки сіл, описавши невідомі кургани і городища, Олександр Поль разом з Йосипом Пузиною дісталися Катеринослава. Тут мали оглянути місця стоянки первісної людини, які збереглися у вигляді печер поблизу Потьомкінського саду.

Було рано. Сонячне проміння лилося на широкі немощені вулиці. Місто поступово прокидалося. На суконну, позументну, шовкову фабрики гуртом і поодинці квапилися робітні люди. По Катерининському проспекту гуркотіли візники.

Пузина потрапив до міста вперше, і все довкола було для нього таємниче, привабливе. Він розпитував Поля про час заснування Катеринослава, про історію, пов'язану з цим містом на Дніпрі.

— Спочатку Катеринослав виник на Лівобережжі, між річками Кільченню і Самарою,— Олександр махнув рукою в бік, де зеленіли задніпровські луки.— Але ця місцевість постійно затоплювалася під час повені. Тоді за височайшим повелінням Катеринослав перенесли на правий, високий берег, а на його місці розташувався повітовий Новомосковськ. Одначе й він проіснував на мисі недовго. 1794 року його перевели в запорізьке поселення Новоселицю, зберігши за ним назву Новомосковська.

Вони непомітно минули кілька немощених вулиць і вийшли на забруковану камінням Воскресенську.

— Довколишня місцина,— продовжив розповідь Поль,— відома під назвою урочище Половиця. Вона обіймала всю пологість біля гори, порослої густим дубовим лісом, і підходила аж до Монастирського острова. Про виникнення на цьому місці Катеринослава залишив згадку запорізький козак Микита Корж. За його переказом, в цій окрузі було кілька хатин, в яких жили козаки-зимівники. Один з них, Федір Крошко, мав обійстячко, де нині розташована гімназія, другий, Андрій Токар, жив навпроти семінарії; третій, Лазар Глоба, мешкав неподалік будинку Потьомкіна і казенного саду, звичайно, всього цього тоді ще не було. Його сусідом був одружений козак Іван Каплун. Трохи далі стояла хатина самого Микити Коржа. У Половицю Глоба перейшов з Кодаків і займався садівництвом. Цей сад біля Дніпра насадив він. Потім зайняв вільну болотисту ділянку в нижній частині міста і заклав ще один сад. Прожив Глоба сто три роки і похований там же у 1793 році.

Вийшли до Соборного майдану. Крізь густі крони то-

поль ледве пробивалися промені, зате золота баня собору палала на сонці. Пузина зупинився, зачарований.

— Подобається? — всміхнувся Олександр, поправляючи на плечах клунок.

— Ще б пак! — вигукнув Пузина.— Дивіться, як баня весь час змінює свої барви.

Поль ствердно хитнув головою.

За якихось чверть години вони вже ступали під крислатими липами, високими срібними осокорами, кучерявими кленами і старезними дубами Потьомкінського саду, що навис над скелястим виступом Карпатської гряди, яка відтісняла Славутич круто на південь і, перетинаючи його, створила перший кам'яний поріг, так званий Архієрейський заброл. Ще в запорізькі часи тут надибали стоянку давньої людини, але всерйоз відкриттям ніхто не зайнявся, і про нього незабаром забули.

Спустились аж до самого Дніпра, Поль ковзав поглядом по гострих скелях, намагаючись за кам'яними виступами, порослими чагарниками, вгледіти вхід до печери. Нараз він, підморгнувши Пузині і поправивши клунок, ступив на вкриту мохом кам'яну брилу. Чіпляючись руками за гострі виступи й опираючись ногами об моноліт, видряпався на кілька метрів угору і сховався за кам'яним виступом. Пузина пробирався слідом; за кілька кроків вони опинилися біля чорного отвору.

Поль запалив смолоскип. Тремтливе світло тьмяно падало на кам'яну підошву. Пузина зігнувся майже навпіл, щоб не зачепитися головою за низьку стелю печери. Поль так само нагинці поволі просувався за ним. Від нестачі повітря обличчя вкривалися густим потом, паморочилося в голові, але вони, переборюючи задуху, пробиралися в темну безвість.

— Сюди! Дивіться сюди! — вигукнув Пузина.

Світло факела впало на стіну, і Поль угледів вибиту в ній нішу. Вона була чимала, в ній могло б вміститися з десяток чоловік. Під задньою стінкою підлога дещо підвищувалася.

Присівши навпочіпки, Олександр ретельно оглядав усе довкола, робив помітки у записнику, розгрібав ножем землю, ніби докопуючись до чогось.

— Ось вона, стоянка давньої людини! — нарешті мовив він і випростався на весь зріст, але тієї ж миті схопився за голову, бо стукнувся об виступ скелі.

Коли вийшли з печери на свіже повітря, Поль мало не впав од запаморочення, але його підхопив Пузина.

— Ой, лишенько,— бідкався він.— Потримайтеся, зараз усе минеться... Як же в тій печері жилося їм...

Легкий вітерець, що подував від Славутича, швидко освіжив тіло. Олександр відчув себе краще. Не так паморочилася голова.

Звичний до фізичної праці Пузина не виявляв ознак утоми.

Почали неквапно спускатися по кам'яних брилах до підніжжя гори. На вузенькій стежині, що вела до річки, Олександр з полегкістю зітхнув і мовив, оглядаючи високий берег, густо порослий кущами:

— Райський куточок, чи не так, Йосипе? Буйна зелень, вдосталь каміння, глини і води — все, що було потрібне для первісної людини.

— Виявляється, вони були не дурні, якщо обирали собі такі місцинки біля річки,— розмірковував уголос Пузина.

— Авжеж,— усміхнувся Поль, сідаючи на траву і роблячи замітки у своєму записнику.— Первісні люди відзначалися дивовижною чутливістю до природи. Вони поселялися у зручних для життя місцях, як ось на цьому, що, навпроти,— махнув рукою,— Монастирському острові.

— От якби нам туди дістатися,— мовив Пузина.

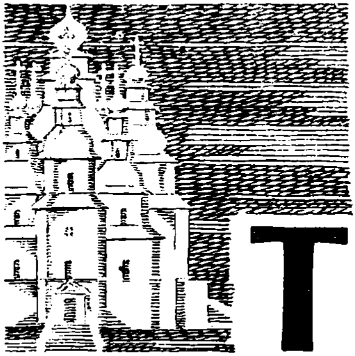
— Чому ж, завітаємо,— відповів Поль і поглянув на берег, де якраз літній рибалка ладнував свій човен.

Було тихо, тільки чувся щебет птахів.

Коли човен причалив до берега, мандрівники подякували рибалці і рушили звивистою стежиною у глиб острова.

Вловивши цікавість в очах Пузини, Олександр розповів історію цього чарівного куточка. У дев'ятому столітті на Монастирському острові грецькі монахи звели собі дерев'яний храм. Тут зупинялася княгиня Ольга, пливучи до Царграда. Причалили до острова й лодії Володимира, коли він вирушив на війну з греками. Після перемоги над половцями відпочивав тут Мстислав Ізяславович. Та орди Батия дощенту спопелили цю місцину, монастир перетворили на згарище, а всіх його мешканців знищили...

Повернуло на другу половину дня. Треба було десь перед зворотною дорогою перекусити, і Поль з Пузиною, закинувши за плечі клунки, рушили в місто.

На ясні зорі

Тепер Поль намислив побувати в Новоселиці, що розкинулася в низов'ї Лівобережжя понад самою Самарою. Тут також мав оглянути скіфські кургани і давні стоянки. І цього разу його супроводжував Пузина.

Доріжка звивалася поміж зеленим живоплотом. Свіже вологе повітря бадьорило. Місцина, якою проходили, здавалася дикою і безлюдною. Але тільки на перший погляд. Обіч доріжки відгалужувалися ледь помітні вузенькі стежини, що вели до людських осель. То там, то тут серед зеленого моря степу золотилися пшеничні лани, стриміли віддалік журавлі над колодязями, за якими в сизій димці ховався хутір, вчувався запах диму.

Пузина розпитує Поля про речі, які вони знайшли під час своїх мандрів. Особливо цікавив його уламок дзвінкої, мов з металу, амфори, що ніби повторює обрис жіночої статури. Чому така форма? Олександр пояснює, що в цих амфорах скіфи доставляли з грецьких островів олію, вино та інші рідкі продукти. За тодішніми умовами перевозити їх у нестандартних тарах заборонялося, бо вони не витримували штормів на морі у хистких корабельних трюмах.

Доріжка, як і перше, була безлюдна. Тільки з плавнів випурхували перелякані качки та каркало вгорі вороння.

Обігнувши рукав Самари, подорожні опинилися в степу. Сонце починало припікати, давалася взнаки втома, час було попоїсти, підкріпити сили. На щастя, неподалік трапилася криниця, і за якусь годину вони пообідали пшоняною кашею, добре заправленою салом, трохи відпочили і знову рушили в дорогу.

На прохання Пузини Поль розповідав про життя скіфів, їх звичаї, побут. Так, у скіфів на відміну від сарматів жінки не мали права брати участь у бойових походах. На них покладалася відповідальність за виховання дітей. Проте неодружені скіфські дівчата при потребі сідлали

некутих огирів і разом з воїнами вирушали в бої. Якщо гинули, з ними клали в могили їхні бойові обладунки: меч, сагайдак із стрілами, лук, а заразом прикраси й предмети туалету — баночки з чорною, білою і червоною фарбами, парфуми.

За розмовою не помітили, як на небі скупчилися хмари. Стало майже темно, і нараз пустився густий, наче з ринви, дощ. Поривчастий вітер шарпав одежу, сипав холодними краплинами за шию, обдаючи зусебіч стужею, і, здавалося, проникав до самісіньких кісток.

Подорожні геть вибилися з сил. Олександр помітив, що Пузина ледве витягає ноги з липкої грязюки, згинаючись під вагою торбини. Треба було перепочити, але поблизу ніякого житла — один безмежний степ.

Раптом Пузина наддав ходи і пірнув у вибалок. По хвилі почувся його глухий голос:

— Олександре Миколайовичу! Ходіть сюди!

Нагинаючись і хапаючись за кущі трави, Поль спустився з гірки у вибалок і побачив пастуший курінь, біля якого вже порався Пузина, нашвидкуруч залатуючи дірки в стрісі.

— Тут і заночуємо,— торохтів він, приставляючи до темного отвору ветхі дверцята. За якісь чверть години вони вже сиділи всередині куреня на м'якій, що пахла степом, соломі. Повечеряли тим, що залишилося в торбині, й лягли відпочивати. Поль випростався горілиць, блаженно потягнувся, відчуваючи, як після кількакілометрового переходу гудуть ноги.

Дощ шарудить по очеретяному накритті. Світло блискавок пронизує темряву, гуркіт грому заважає склепити повіки. Від частого пробудження Олександр наче колиється у холодній купелі, думає про ношу, яку сам поклав собі на плечі. Та ноша тягне за собою знегіддя, виснаження, невлаштованість, не залишаючи жодної часинки умиротворення, коли все займає своє звичне місце і можна жити, не забігаючи вперед і не озираючись назад. Але що це за життя? Чим відрізняється воно від існування тварини чи рослини? Людині властиве прагнення до пізнання, хоч іноді вона має поступитися для цього своїм благополуччям.

На ранок дощ ущух. Між хмарами проглядало сонце. Промені його пробивалися золотими списами в курінь. Поль підвівся, склав клунок і почав термосити помічника:

— Час рушати, Йосипе!

Снідати було нічим, тож зачинили курінь і пішли далі. За кілька верст до Новоселиці Олександр угледів на обрії в степу обриси знайомих ще з дитячих років кам'яних баб. Сонячне проміння падало на них, і вони сяяли в усіх барвах погідливого ранку.

Коли підійшли до гранітного ідола, за яким у степу бовваніло ще кілька, Олександр опустився на траву, вийняв записника і старанно почав занотовувати те, що бачив довкіл.

Кам'яна баба немов вийшла з дикої брили і зупинилася у степовому привіллі під пекучим сонцем, примруживши розкосі очі. Шию її оповивало тоненьке намисто. На грудях міцно складені широкі долоні, що вміли тримати меч-акінак чи лук, сагайдак із стрілами. Голова, трохи піднята вгору, застигла у задумі.

Поль переносив до записника кожну непомітну для простого ока деталь, щоб потім на самоті поміркувати над таємницею цих степових ідолів. Помітивши, що помічник без діла нудьгує, закрив записник, вирішив пояснити, що його зацікавило:

— Впродовж віків через нашу землю пройшли різні племена: кіммерійці, скіфи, сармати, печеніги. Всі вони мали свою культуру, звичаї. На граніті, пісковику або вапняку вибивали людське зображення. Висікали також луки, булави, бойові молотки. Племена і народи зникали, а сліди їхньої матеріальної культури залишалися.

— Вже тоді злагоди не було,— скрушно обізвався Пузина.

Поль знову розкрив записник, заніс до нього відомості про прикраси статуї, кивнув головою.

— Скіфи витіснили з Причорномор'я кіммерійців і протрималися тут більше тисячі років. Але їм завдали відчутного удару сармати, які посунули з-за Дону.

Поль замовк, занотовуючи до записника думки, навіяні безмовними кам'яними статуями, що зберігали в собі таємниці прадавніх часів.

З біографічного нарису «Пам'яті О. М. Поля». Катеринослав, 1910 рік

«Як людина О. М. Поль являв собою натуру глибоко благородну, чесну, гуманну, високоосвічену. Це був громадянин, свідомий своєї гідності й обов'язку стосовно себе, сім'ї, суспільства і батьківщини, з ніжним серцем, витонченим смаком — одне слово, всім тим, що становить істинно культурну людину».

Аж під вечір Олександр закінчив оглядати степові

статуї і рушив з помічником до Новоселиці. Незчулися, як усе довкола оповила темрява.

— Не втямлю, куди йти? — сказав Поль, обернувшись до Пузини.

— Не ночувати ж посеред степу,— мовив той розважливо.— Десь тут має бути сільце.— Пузина глибоко вдихнув повітря й простяг руку в степ, вказуючи на вогник, який миготів на обрії.

Поль не дуже зрадів: він знав, що вогник у степу інколи видно за добрий десяток верст. Та все ж була надія дістатися до житла.

На щастя, йшли недовго. Спустившись з пагорка, натрапили на невеличкий хутірець, що темно й глухо причаївся у мороці.

Зупинилися біля ветхої, наполовину вгрузлої у землю хатини, у вікні якої блимав тьмяний вогник. Пузина злегка постукав у шибку.

— Хто такий? — почувся глухий голос з того боку вікна.

Пузина обернувся до Поля.

— Подорожні,— сказав той голосно, щоб у хаті почули.

— Звідкіля ж вас бог несе?

— З губернії, пустіть на нічліг, люди добрі.— Поль скинув з плечей торбину, ніби подаючи знак, що далі йти не збирається.

Лунко рипнули двері, і на порозі став сухенький дідусь. Він дивився на подорожніх привітно й довірливо. Запросивши до хати, важко почовгав по облупленій глиняній долівці, скрушно хитаючи головою:

— Ви ж, мабуть, зголодніли з дороги, а в мене нічого не знайдеться, хіба що сухар. Можу закип'ятити води. Гаряча вода з вишневою гілкою зігріє душі.

Поль кивнув Пузині, щоб той розв'язував клунок. Виймаючи з нього хліб, картоплю, цибулю, шматок сала, сказав:

— Не турбуйтеся, дідусю. У нас свої харчі.

Вечеряли при мерехтливому світлі каганця. Поль ковзав поглядом по облуплених, потрісканих стінах дідової оселі, по вогких закутках, порожньому запічку, і серце стискалося від болю.

— Густо обсіли вас нестатки,— мовив з гіркотою.

— Чого доброго, а злиднів у нас вистачає. Воював я з ними, та, як бачите...— він безпорадно розвів руками.— Замолоду взяв пана за барки і відсидів у холодній. А як

повернувся, пустив йому червоного півня і потрапив на каторгу.

— То ви бунтівник! — вигукнув Пузина, який по вечері вже був задрімав, сидячи за столом, але ще дослухався до розмови.

— Людина мусить боронити свою гідність,— розважливо відповів дід.— Одні все життя ганяються за грішми. Але не всі... Є й такі, що силкуються не занепасти душею. Бо коли її немає, то, вважай, людина не живе... А ситість хилить на сон.

— А ви, дідусю, філософ,— мовив Поль, зацікавлено дивлячись на старого. Видно, що зазнав у житті лиха. Лоб густо помережаний зморшками, наче потріскана від довгої посухи земля.

Дід вийшов у сіни, вніс свіжої соломи й постелив у запічку. За кілька хвилин Поль міцно заснув.

Вранці, випивши завареного сухим листям кип'ятку і подякувавши дідові за гостинність, Олександр з Пузиною закинули на плечі свої торби і рушили до Новоселиці. Перед полуднем були на місці. Поль хотів подивитися пам'ятку народної архітектури — Самарський монастир.

Намилувавшись собором, що височів над Самарою, мандрівники рушили курною дорогою далі. Йшли швидко, не відчуваючи ваги горбин. Перед очима м'яко світилося плесо Самари. Прибережні гаї манили прохолодою. Степ повнився дивними звуками численних мешканців пернатого царства.

Поль з Пузиною добралися до сусіднього повітового міста Павлограда, розташованого у межиріччі Вовчої і Самари; довкола нього збереглося немало цінних для науки пам'яток. Неподалік пролягав давній запорізький, прихований від ординців і турків, шлях на Кальміус і Кагальник.

Звідси козаки вирушали у Британські степи, на Тернівські хутори. За розпорядженням коша близько 1660 року було засновано від Самарчика і Новоселиці першу шляхову станцію з перевозом через річку Вовчу всіх, хто проїздив чи проходив цією місциною. Кожен запорожець із зимівників і хуторів мусив приймати і споряджати подорожніх. До сторожової і станційної ліній тулилося багато землянок і мазанок. У мирні, спокійні часи люди рибалили, поралися на пасіках, випасали худобу.

В 1770 році, рятуючись від засухи, яка завдала особливої шкоди центральним та південним губерніям, у цих

краях оселився відставний військовий старшина Матвій Хижняківський. Він збудував собі зимівник, сіяв пшеницю, випасав корів. Через рік до нього переїхало кілька сімей з Київщини. Місцевість біля Самари припала їм до душі, і вони охоче тут залишилися. Добра чутка про хутір Хижняківського поширилася по Україні: сюди почали стікатися робітні люди.

Губернатор новоствореної Азовської губернії Чертков, оглядаючи свої підвладні володіння, з Білівської фортеці через Новоселицю заїхав у зимівник Матвія Хижняківського. Місцина сподобалася йому, і, врахувавши вигідність розташування тут станційної лінії, він незабаром перетворив його у державну слобідку Матвіївку. Самому Хижняківському надав титул осадчого, доручивши йому піклуватися про заселення безлюдного краю. Бувалий козак виявився тямущим і спритним. Він одразу ж розбив вулиці, визначив місця для забудови й запросив мешканців з багатьох повітів губернії оселятися у слободі. Через сім років у ній уже нараховувалося 60 дворів з населенням 604 душі, переважно з запорожців.

Згодом у Матвіївці розквартирувався Луганський пікінерний полк і її перейменували в Луганку. 1784 року слобода стала повітовим містом і була названа Павлоградом.

Під заспокійливий шелест степу, легке віяння вітру Поль і Пузина непомітно підійшли до тихої, з зеленими берегами річки Вовчої.

— От якби пірнути в цю благодатну воду, а тоді вже далі,— мовив Пузина, зиркнувши на Поля.

— Довго затримуватися нам не можна. Завидна треба дістатися міста,— застеріг Олександр.

Трохи відпочивши на березі, вони знову закинули за спину торбини, вибралися на пагорок і, спустившись з нього, вийшли на роздоріжжя, що вело до Павлограда.

Порив свіжого степового вітру підбадьорив подорожніх. Незабаром попереду закурилися димом фабричні труби, блиснула на сонці кругла баня церкви.

Ковзнувши поглядом по виднокраю, Поль наддав ходи. Пузина хвацько заломив шапку, перекинув на плечах ношу і теж не відставав од нього. Ступили на немощену вуличку з глиняними хатинами, що ховалися у густих вишняках; на подвір'ях голосно кудахкали кури, гелготали гуси.

На міському майдані прямо на землі, підібгавши ноги,

сидів старий жебрак, тримаючи в руках дерев'яну чашечку, і жалібно просив милостиню:

— Подайте сліпому... Не пожалійте копієчку...

Поль вийняв гаманець, дістав гривеник і ступив до старого. В обличчі його було щось знайоме, але де він бачив цього чоловіка, згадати не міг. Хотілося дізнатися, хто він, і Олександр запитав:

— Звідки ж ви, добродію, сюди забрели?

— З далекого села, що над річкою Мокрою Сурою,— мовив пересохлими губами жебрак.

— Дядько Марко! — вигукнув Пузина.— Невже це ви?

Жебрак стрепенувся, з його сліпих очей скотилась сльоза.

— Йосип? Хотів би я тебе побачити...— Він важко підвівся з землі, намагаючись руками торкнутися подорожніх.— Куди ти, Йосипе, прямуєш? І хто з тобою за чоловік?

— Ідемо ми з Олександром Миколайовичем у дикі степи,— пояснив Пузина.— Розшукуємо старовинне знадіб'я, дещо вже в торбинах несемо,— в його голосі звучала гордість.

— Невже Олександр Миколайович Поль? — жебрак стрепенувся.— Я їх малим хлопчиком у степ водив, кам'яні баби показував.

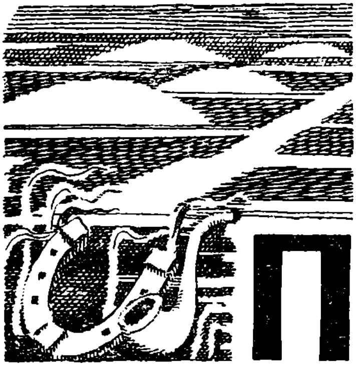
Поль обняв старого за плечі, сказав тремтячим голосом:

— Марку Івановичу! Що сталося з вами?

Жебрак розповів про своє лихо. Якось у жнива він возив снопи у стодолу. Нараз з села потягло гірким димом. У нього похололо серце... Там, у хаті, маленький Івасик. Чимдуж побіг до села. Наче свічка, горіла його хата. З поля прибігла й жінка, несамовито голосила. Він кинувся у вогонь, але було пізно. Люди ледве врятували його. Відтоді й осліп. А жінка з горя наклала на себе руки.

Поль скрушно хитав головою, та зарадити односельцю нічим не міг. Розкрив гаманець, і в чашечку дзвінко впали монети.

По хвилі подорожні попрощалися з жебраком і пішли вуличкою, в кінці якої блищало рівне плесо Самари, в ньому відбивалися в рожевому надвечірньому світлі купчасті хмари.

За Дніпром, за порогами

Після тривалої мандрівки Поль зрештою повернувся до Малоолександрівки. Село видалося ще меншим, аніж було. Приземкуваті хатки неначе лежали вздовж вулиці. Їхня хата також глинобитна, але просторіша й чепурніша, з червоною підмурівкою, під гонтом, обнесена цегляним парканом, за яким розрісся садок.

— Вдома! — зітхнув полегшено, прочинив залізну хвіртку, зайшов у сіни й скинув з плечей важкий клунок. Пузина поставив поряд свій.

Наступні дні Поль працював над знахідками, які акуратно розклав на підлозі в світлиці. Їх було більше сотні: гострі й тупі, довгасті й куці, овальні й прямі, кам'яні і з бронзи, мідні й срібні вироби, що належали різним племенам і різному часові. Ось зернотерка з каменю, трохи пошкоджена, та вигляд у неї непоганий. Можна засипати в отвір зерно — і потече борошно. А цією кам'яною сокирою давні люди видовбували з дуба човни, з нею ходили на полювання.

Кожну річ Олександр роздивлявся довго й пильно. Бо ж треба визначити, якому часові належить вона, описати форму, матеріал, з якого зроблена, призначення. За цими знахідками уява вченого зможе вималювати потім картину життя далеких племен.

Кілька тижнів працював Поль. Склав картки на всі знайдені речі. Тепер можна подумати й про наступну мандрівку.

З календаря-щорічника «Придніпров'я»

«Для збирання старовини О. М. Поль не шкодував ні засобів, ні часу. Він мав стосунки з великою кількістю різних аматорів і разом з ними здійснював з року в рік цілий ряд розкопок могил у різних місцях краю. Як людина виняткового розуму і всебічно освічена, зосереджував свою увагу на тому, повз що людина пересічного розуму і вузької освіти проходила без будь-якої уваги».

Цього разу пунктом своєї подорожі Поль обрав Нікополь. Його приваблювали місця, пов'язані з ім'ям гетьмана Богдана Хмельницького, і козацькі реліквії тих часів.

Парокінна кибитка катеринославського заїзду, схожа на сільський драбиняк, тільки краще обладнана, з двома виструганими дерев'яними лавами і поручнями, долаючи баюри і здіймаючи сіру куряву, котилася битим шляхом.

День був погожий, ясний. Поль то вдивлявся у краєвиди, то спостерігав за своїми попутниками. Пасажирів було п'ятеро. Поруч сиділи червонощокий здоровань з привітно настороженими очима і поважна жінка, яка тримала в руках парасольку. Її сусіда вихваляв свої крамниці, запрошував при нагоді купити в нього модний капелюшок. Перед ним сидів сільський учитель, який час од часу порпався у потертому портфелі, шукаючи щось конче потрібне.

Але найдовше Олександрів погляд затримувався на чорнявій, у веснянках, з ямочкою на щоці дівчині, яка примостилася на самому краєчку лави навпроти. В руках вона тримала записник у синій палітурці і щось уважно вичитувала з нього, ворушачи губами. На вигляд їй було років дев'ятнадцять. Коли Поль звів на неї очі, дівчина спалахнула рум'янцем і піднесла записник ближче до обличчя. Він встиг прочитати на палітурці ім'я Оля, а прізвища не розібрав.

Коли під'їжджали до Нікополя, Поль, спершись рукою на поручень, захоплено вдивлявся у широку гладінь Дніпра, яка відкривалася згори в проміжках між тополями.

Візник підкотив до нікопольського заїзду, і подорожні заклопоталися біля своїх речей. У Поля був легкий дорожній мішок, підхопивши його, він першим вистрибнув з кибитки на землю, але не квапився йти в міську вуличку, чекаючи, поки зійде чорнява красуня з ямочкою на щоці. Вклонившись, запропонував дівчині свою допомогу. Вона вдячно всміхнулася, і він, підхопивши її валізу, попрямував поруч неї до міста.

Так Олександр Поль познайомився з молоденькою вчителькою Катеринославської жіночої гімназії Ольгою Семенівною Полич, яка згодом стане його дружиною і надійною помічницею.

Нікополь справив на Поля гарне враження. Міський майдан, наче шахівниця, був викладений гладко відшліфованими кам'яними квадратиками і забудований доброт-

ними, з червоної цегли будинками повітових установ, заїзду, поштової контори. Будівлі утворювали два великих півкола і з'єднувались з обох кінців широкою вулицею. Від майдану, петляючи по косогору, збігали до Дніпра завулки.

Місцини ці пам'ятні. Колись козак Микита Ріг заснував тут невеличку переправу. Замолоду він ходив у походи проти татар і турків, а як рука ослабла і зір притупився, оселився у цих місцях біля Дніпра, швидкого коня замінив на дерев'яного човна, замість шаблі взяв у руки весло — тим і служив людям, а собі заробляв на шматок хліба. Тож вдячні степовики, яких не раз перевозив старий козак, назвали переправу його ім'ям — Микитин Ріг.

Згодом шістнадцять років у цій місцині була Микитинська Січ. Сюди, рятуючись від переслідувань польської шляхти, наприкінці 1647 року прибув Богдан Хмельницький з сином Тимошем і невеликим козацьким загоном. Через рік його обрали тут гетьманом. Звідси він повів козацькі полки проти шляхти, очоливши визвольну війну народних мас з польсько-шляхетськими загарбниками

Поль, ковзаючи поглядом по чепурних будиночках, обсаджених тополями, акаціями і розлогими шовковицями, спускався до Дніпра, який у цьому місці розділявся на два рукави. Лівий, власне Славутич, проліг прямо, а правий, так звана річка Орлова, обгинав острівець і місто дещо збоку. Уява малювала ті часи, коли звідси вирушали на велику битву славні полки Хмельницького. Майорять на вітрі корогви і стяги над буйноцвіттям кафтанів, зблискують на сонці шаблі...

От якби знайти в Нікополі щось з козацької вдяганки, думає Поль. Повинні ж десь зберігатися старовинні кафтани, шаровари, пояси, сап'янові чоботи. Треба роздобути їх неодмінно.

Із спогадів Д. І. Яворницького

«В колекції О. М. Поля є кілька шкіряних запорізьких поясів, довжина їх не більша тієї, яка необхідна, щоб охопити живіт, але зовнішнє оздоблення найрізноманітніше: всілякі металеві накладки».

Спершу вирішив сходити на міський тічок: людей там збирається зусюди, балакучі, може, щось почує. Наддав ходи і за півгодини простував уздовж дерев'яного ряду, заставленого черепяним посудом. Покупці, штовхаючись, вибирали собі до вподоби горщики, миски, макітри. Поль зупинився біля сухенького дідуся, що стояв перед купою розмальованого посуду. Покупців у нього було негусто.

— Скільки коштує макітра? — запитав Поль, щоб почати розмову.

— Оця чотири копійки,— сухо мовив дідусь, не вірячи, що панич візьме його товар.

Поль вийняв гаманець, розрахувався з дідом, обережно поклав невеличку розписану макітру в торбину і знову запитав:

— Ви, бува, не знаєте, в кого можна придбати старовинні речі?

Дід зацікавлено зиркнув на незнайомого покупця.

— Старовинні? Ні, не знаю... А втім, зачекайте. Левко знає напевно.

— А хто такий Левко?

— Ви що, нетутешній? — здивувався дідусь.— Із заплави він. А зараз он в останньому ряду крейду продає.

Зосереджене обличчя Поля просвітліло. Похапливо вийнявши з торбини макітерку і віддавши її дідові, який ще більше здивувався, він, обминаючи юрби, заквапився до крейдяного ряду.

Коло почорнілої дерев'яної загорожі помітив дебелого вусаня, котрий походжав біля крейди, очікуючи покупців на свій крам. Вусань то відходив кілька кроків в один чи другий бік, пихкаючи здоровенною люлькою, то знову опирався рукою на загорожу. Обличчя його було припудрене крейдою, і Олександр подумав, що він так вимазався несамохіть.

— Дідусю, а ви всю крейду на лице забрали,— пожартував Поль.

— Не забрав, а показую крам,— сердито буркнув вусань.— Щоб кожному здаля втямки було: чоловік крейду продає, а не якийсь там дріб'язок.

— По чому ж ваш крам?

— За відро гривеник.

— А мені одненьку грудочку.

— На грудки не продаю, тільки відро.

Поль простягнув дідові гривеник і взяв грудочку крейди. Старий хотів щось сказати, але Поль випередив його:

— Чув я, що ви знаєте, в кого можна придбати старовинні речі. Може, підкажете?

Вусань поворухнув сивими бровами.

— А що вам треба?

— Ну, різне вбрання, шаблі, пістолі,— мовив Поль, відчуваючи, що його співрозмовник таки щось знає.

— Про зброю не скажу, а запорізькі пояси має Ми-

хайло Козачок. Він сусіда мій,— з помітною гордістю додав дід.

— А де ж він живе, чоловіче добрий?

— Де живе? — незадоволено перепитав вусань.— Моя друга хата від рукава Орлова, а Козачка буде третя, де висока тополя.

Поль подякував, поклав назад крейду і, сповнений надії, швидко попрямував до виходу. За півгодини він уже прочиняв хвіртку садиби Михайла Козачка. Назустріч вийшов сам господар — кремезний, обвітрений степовик, з добродушною усмішкою — і, не цікавлячись, хто завітав і за чим, зичливо запросив до хати.

У світлиці було затишно, пахло зіллям. Господар слухав незнайомця з увагою, а коли той сповістив про мету свого приходу, задумався. Запала незручна мовчанка. Мабуть, Козачок уперше в житті почув подібне прохання і не знав, що відповісти. Так вони сиділи з хвилину.

— Ці речі зберігав ще мій дід,— зрештою мовив господар,— потім вони перейшли до батька, а тепер у мене. Так би мовити, сімейні реліквії.

— Це ж чудово! — вигукнув Поль.— Ви зберегли їх для нащадків, щоб могли побачити.

— Нехай приходить хто хоче дивиться. Хіба мені шкода,— відповів Козачок.

— Але не всі знають, що у вас зберігаються старовинні речі,— мовив Олександр.— Та й не кожен, хто цікавиться, може зазирнути до вас. Краще їх віддати до музею.

Козачок широко розплющив очі. Глибока зморшка на чолі стала ще помітнішою. Він щось обмірковував.

— Зізнаюся, шкода мені розлучатися з добром, що дісталося від діда-прадіда.— Він підвівся з табуретки, повагом підійшов до облупленої скрині.— Але бачу, що людина ви благородна, про інших дбаєте. Хай буде по-вашому.— Підняв важке віко і, перегнувшись, вийняв зі скрині згорток.— Прошу, прийміть.

Тамуючи хвилювання, Олександр узяв з рук Козачка полотняний мішечок і уважно почав розглядати реліквії. Не вірилося, що він тримає запорізький жупан — справжній, непідробний, який манив зір приємним синім кольором, добротним сукном. Відлоги на рукавах цвіли червоним маком. До самого верху жупан застібався гапличками, комірець ледь помітний — тоненький, на два пальці.

Сховавши назад жупан, Олександр вийняв пояс. При денному світлі яскраво спалахнув тоненький шовк, оби-

два кінці переливалися срібною оздобою. Такий пояс козак обмотував довкола себе кілька разів. Пояси були різних кольорів: зелені, червоні, голубі, коричневі, а також із шкіри або вовни.

Про все це Поль знав з розповідей матері, хронік Рігельмана і Боплана. Тепер власноручно тримав старовинний пояс, який добре зберігся, хоч минуло чимало часу. Знахідка радувала серце.

Незабаром Поль почав збиратися. Але Михайло Козачок зупинив його словами:

— Та куди ви проти ночі? Залишайтеся, переночуєте. Що хата має, тим і приймає.

Вечеряли при слабенькому вогнику каганця. Слово за словом зав'язалася розмова. Господар розповідав про нестатки, за недоїмку останню корівчину забрали. Та хоч як сутужно, але дідівських речей він не продав. До музею віддати, щоб зберігалися там,— то інша справа. Якось викрутиться зі скрути.

— Добру справу робите,— похвалив господаря Поль.— За це люди будуть вам вдячні.

Ще погомоніли з годину й полягали спати. А щойно зійшло сонце, Олександр умився, відмовився від снідання і заквапився в дорогу.

— Щиро дякую за гостинність і за речі, яким поповниться музей. Піду ще шукати старовинні реліквії. Бувайте здорові.

Козачок розуміюче хитнув головою.

— Хай же ваші ноги не знають утоми. Не відаю, куди ви зібралися, але варто вам, мабуть, завітати в Капулівку. Там живе дід Кіндрат Дивниченко.

— Це справжнє його прізвище чи по-вуличному? — запитав Поль, вийнявши записник.

— Справжнє,— підтвердив Козачок.— Думаю, в нього ви знайдете те, що шукаєте.

Із спогадів Д. І. Яворницького

«Дід Дивниченко мене добре знав, як знав він дорогого моєму серцю Олександра Миколайовича Поля, а тому мені не доводилося підходити до нього манівцями.

— Може, ви, дідусю,— запитував я у нього,— як прожили стільки років коло Січі, мали у себе які-небудь древності або знаходили якісь скарби?

— Мав я тих древностей доволі, та деякі продав Олександрові Миколайовичу Полю — він частенько до мене приїздив з губернії. А який він чоловік був добрий,— відповів дід».

Олександр поспішив до маленького степового сільця з буденною назвою Капулівка. Похмурий ранок розгорівся сонячним осіннім днем, сповненим багряних барв. Повітря чисте, свіже, пахне землею й стиглими плодами, приємно виповнює груди. Тихе воркування горлиць, пташині пересвисти, витьохкування, щебети плили луною попід небом, наче хто перебирав вічка у велетенській сопілці.

Олександр думав про знайдені реліквії і ті, які ще десь сховані, але їх належить розшукати і виставити у музеї, щоб вони не пропали для прийдешніх поколінь.

Історія маленького степового сільця Капулівки пов'язана з Чортомлицькою Січчю, її кошовим Іваном Сірком, славним своїми ратними подвигами.

У пам'яті Олександра спливали сторінки не такого вже далекого минулого. З Мерефи, що на Харківщині, проліг шлях Івана Сірка в ці краї, де він знайшов любов і шану народну. Спершу кальницький полковник, потім вісім років кошовий отаман. Мужній, хоробрий, винахідливий, Іван Сірко за своє життя провів п'ятдесят п'ять битв, через Перекоп пробирався з козаками аж у самий Крим, не раз визволяв бранців і наводив такий ляк на татар, що ті в паніці кидали награбоване на Україні добро і мчали назад у свої улуси.

До Капулівки стелилася рівна дорога. Ліворуч вона близько підходила до річки, за якою темнів ліс. Праворуч щоразу зринали великі й менші кургани, а через дві-три версти їх з'явилася ціла низка. Дивував порядок, в якому вони були розміщені: чотири версти — курган, причому спершу великий, потім малий, знову великий, за ним знов малий.

Олександр на ходу креслив у записнику їхні контури, позначав приблизну висоту. Це все стане в пригоді, коли він вибере вільну годину і займеться курганами докладніше.

До Капулівки Поль дістався по обіді. Перший же селянин, якого стрів, показав на стежину, що вела вниз до Дніпра. Олександр наддав ходи. За якихось триста метрів визирнув невисокий горбик, над яким здіймався скромний обеліск — висічена з пісковика брила.

Він підійшов до горбика, порослого бур'яном. Поставлена колись запорожцями плита потріскалася, вкрилася мохом, покосилася.

Його піднесений настрій раптом осів, як осідає молоко, зняте з вогню. Стояв з похиленою головою. «Останнє при-

становище великого полководця!» — подумав із сумом і відчув, як легке тремтіння пробігло по тілу, наче подих осіннього вітру. Постояв ще хвилю і неквапом рушив у село.

Перепинивши жінку з клунком за плечима, став розпитувати в неї про діда Дивниченка. Трохи здивувавшись, чого це незнайомому панові знадобився їхній дід Кіндрат, жінка розказала, що треба пройти до базарища, від нього спуститися до річки Підпільної, а звідти піднятися вгору маленькою звивистою вуличкою.

Хатину Дивниченка Поль розшукав без особливих труднощів. На чистому, обсадженому вишнями дворищі порався середнього зросту, з білим, як молоко, волоссям дідусь. Він дубовим заступцем утрамбовував щойно закопаний стовпець, поруч були викопані ще дві ямки, мабуть, збирався звести новий тин.

Поль переступив через жердину, покладену між двома стовпчиками, привітався і запропонував:

— Дідусю, давайте допоможу, а ви спочиньте.

Дивниченко стенув плечима.

— Якщо маєте бажання, чого ж...

Поль узяв з його рук заступець, підкинув під стовпчик землі і заходився трамбувати її.

Дивниченко закурив люльку і вдоволено всміхнувся у сиві вуса.

— Бачу, людина ви до роботи охоча. Але ж не допомагати, мабуть, мені прийшли?

— Вгадали,— відказав Олександр.— Приїхав я до вас з губернії. Чув, що ви зберігаєте старовинні речі.

Дивниченко неквапно вибив з люльки попіл, знову наповнив її тютюном і з полегкістю віддихнув.

— Старовинні речі? А я вже подумав, що недоїмку правити будете... Що ж, дещо маю. Прошу до господи, там і поговоримо.

Поль встромив заступець у землю і пішов слідом за Дивниченком. В хатині було чисто, під стінами стояли довгі, гладко вистругані лави, що впиралися біля вікна у дубову, оковану міддю скриню. На мисниках під скупим сонячним промінням, що лилося через невеличке віконце, сріблилася глазур глиняного начиння: узорчаті миски, сулії, кухлі, з яких, певно, дід частує гостей.

— Якщо вже з самої губернії завітали,— мовив Дивниченко, дивлячись пильно на Поля,— то чоловік ви затятий. Щоб багато в мене було, так ні, але дещо маю.— Він метнувся у запічок, кілька хвилин порпався у клун-

ках, узяв одного і заходився розв'язувати на ньому мотузки.— Подивимось, що тут. Прошу, беріть у руки.

Очі в Поля спалахнули.

— Сагайдак? Досі я тільки читав про них. Ось, виявляється, які вони насправді. Їх ще називали «саадак», тобто дикий цап, або, точніше, шкіра з дикого цапа. Сагайдак носили, щоб зберігати в ньому стріли, коли ходили в похід на ворога.

— То ви справжній запорожець! — зраділо вигукнув дід.— Усе знаєте.

— Знавець з мене кепський,— посміхнувся Олександр.— Але я мрію про музей, в якому були б зібрані старовинні речі.

Дивниченко, слухаючи, хитав головою і одну за одною виймав з клунка речі, позиркуючи на гостя, які вони справляють на нього враження, клав на стіл. Поль вертів їх у руках, розглядав з усіх боків.

Спорожнивши клунок, Дивниченко заходився знімати з полиці старовинну зброю і передавав її гостеві. Особливо ретельно Поль роздивлявся клепу. Про цей бойовий вид зброї рідко згадували історики, хоч він не раз вірно служив запорожцям. Клепа нагадувала рівну вистругану палицю завдовжки з аршин, на одному кінці якої прикріплено залізний молоток з тупим обушком і гострим носом. Ординці страшенно боялися козацьких клеп.

— Дідусю, а ці рогатки? Для чого вони? — запитав Поль.

— Та хіба ж це рогатки? — вдавано сердито мовив дід.— Подивіться, вони схожі на товсті цвяхи, тільки скріплені між собою. Їх кували з шматка заліза і розкидали по степу, де мала пробігти татарська кіннота. Де б не падала така штука, а все одно її ріжок був зверху.

— Даруйте, так це якірці? — похопився Поль.— Їх ще називали залізними, або троїцькими часниками. Таке ймення дали якірцям монахи Троїцько-Сергіївської лаври. Коли храм облягли поляки, святі отці, мабуть, якраз тоді й застосували їх.

Коли передивилися всі речі, Поль натякнув, що хотів би придбати деякі реліквії. Дивниченко зразу ж замовк і кілька хвилин сидів, думаючи про щось, та зрештою погодився. Але ще раз перепитав, чи справді вони призначаються для музею, і, коли переконався, що так, заспокоївся, навіть задоволено всміхнувся.

Поль попрощався з дідом, повернувся до міста, переночував на заїжджому дворі, а вранці вирішив відвідати

Чортомлицький острів. У цьому куточку, що прилягав до гирла трьох річок — Підпільної, Прогни і Чортомлика, 1652 року запорожці заснували Чортомлицьку, або Стару Січ, яка проіснувала до 1709 року. Вони перебралися сюди з Микитиного Рога, місцевість якого була майже зовсім відкритою для набігів ординців. Чортомлицький острів виявився дуже зручним: ніколи не заливався водою, північний берег був крутий, з кримського боку його захищали густі плавні з безліччю озерець, з польського — болотиста річка Чортомлик. Колись тут кипіло життя. Звідси запорожці вирушали на Кафу, Очаків, Царград і поверталися назад після вдалих походів.

З бентежними почуттями Поль ішов плавнями, аж поки вузенька стежина вивела його до Підпільної. Посеред неї, у гущавині верболозу, ховався маленький, з крутим берегом острів.

Забачивши неподалік каюк, на якому куняв кремезний чоловік, Олександр підійшов ближче і перепитав, чи справді то видно Чортомлицький острів. Одержавши схвальну відповідь, попросив перевезти його на той бік.

Каюк рухався повільно, і Поль зацікавлено роздивлявся довкола, прислухався. Колись тут іржали коні, лунала пісня, тепер у плавнях було тихо. Коли пристали до острівця, сказав лоцманові, щоб зачекав, і пішов по сивій ковилі углиб, придивляючись, чи не видно де слідів минулого життя. Як не напружував зір, але нічого такого не помітив. Тільки вітер вільно гуляв островом і шелестів листям дубків, кленів, ясенів, що стояли тут, мов сторожа.

Олександр ішов поволі, кидаючи погляд то праворуч, то ліворуч, сподіваючись натрапити на якісь сліди минулого буремного життя. Підійшов до самісінького берега Підпільної. Тут зберігся оборонний вал, який захищав Січ од наскоків ординців. Олександр вийняв з дорожної торбини похідний заступець і, присівши навпочіпки, почав копати. Може, за нашаруванням землі десь ховається старовинна реліквія.

Грунт був твердий, влежаний, лопатка стукала, як об камінь, але він не полишав свого заняття.

Нараз увагу його привернув якийсь почорнілий предмет, що стирчав із земляної стінки. Подовбавши довкола заступцем, Поль обережно вийняв глиняну люльку.

Знахідка надала йому снаги, і він копав ще з більшим старанням, раз у раз надибуючи на давні реліквії —

різних кольорів глиняні люльки металеві підкови, шкворні, пряжки, чорнильниці.

Неподалік своїх розкопок Поль угледів давнє згарище. Підійшовши ближче і ретельно оглянувши місцину, зрозумів, що це залишки печі, де запорожці випалювали кахлі. Кинув кілька черепків у торбину, ще раз поглянув на острів і поволі попрямував до каюка.

Мандрівка до Нікополя була вдала. Поль зібрав цінні реліквії з часів Хмельницького, поповнив свою колекцію козацьким одягом, речами побуту, кінською збруєю, прикрасами.

За темно-зеленою смугою дерев заходило сонце, осяваючи їх стрілчастими променями. Каюк поволі віддалявся від острова, зникав у крутих поворотах і знову виходив на широку гладінь Чортомлику. Було таке відчуття, немов кінчалася чарівна казка. Олександр востаннє замріяно поглянув на зелено-блакитну далину острова і зійшов на берег.

П'ятнадцять годин на добу

На початку літа 1858 року до будинку Катеринославського губернського правління один за одним під'їздили екіпажі, з них виходили чиновники, що прибули з повітів і волостей, гості з Києва, Одеси, Полтави. Того дня тут мало відкритися засідання щойно створеного губернського комітету по влаштуванню побуту селян. Це була одна з перших створених на Україні установ такого типу.

Впродовж останніх років країну охопили селянські заворушення. На стіл його величності лягали все нові донесення міністра внутрішніх справ Перовського «про обурливі події, що розвиваються в Росії».

Заворушення спалахнули також у Катеринославській губернії, в Новомосковському, Верхньодніпровському, Павлоградському повітах. Приводом до них послужила сумна звістка: катеринославська багачка Брискорн на

смерть забила гарячим прасом кількох своїх кріпачок, що працювали на кухні.

Налякані урядовці визнали за потребу створити комітет по влаштуванню побуту селян, який би по всій Катеринославській губернії збирав матеріали, щоб «усіляко пом'якшувати і полегшувати кріпосний стан». Швидко було розроблено статут і проведено вибори в повітах.

Хоч комітет мав діяти в офіційних рамках, але в прогресивних колах намислили вести через нього також освітню й культурну роботу: відкривати школи, читальні, зменшувати розміри недоїмки для особливо знедолених.

Посланцем до комітету від Верхньодніпровського повіту був двадцятишестирічний завзятий мандрівник, ретельний дослідник краю, збирач реліквій матеріальної культури Олександр Поль.

Біля будинку Катеринославського правління було людно й гамірно. І Олександра Поля, і директора гімназії Якова Дмитровича Грахова, і редактора єдиної в місті газети «Екатеринославские губернские ведомости» Миколу Дмитровича Мизка, і вчителя Сергія Івановича Веребрюсова хвилювало життя селян.

Комітет зібрався у повному складі. Засідання відкрив губернатор Сіверс, привітав усіх, хто сидів у залі, із створенням комітету і зауважив, що хотів би від кожного тієї плідної роботи, яка передбачена височайшими розпорядженнями.

Першим виступив представник Новомосковського повіту Михневич. Низенький і худорлявий, він здавався ще меншим у великому залі. Та це аж ніскільки не бентежило його. Ставши біля трибуни і схрестивши руки на грудях, він набрав пихатого вигляду й запевнив зібрання, що розправиться з кожним селянином, який наважиться бунтувати.

Потім слово надали дебелому старості з Чернишівки Катеринославського повіту Канкрину, котрий намагався переконати присутніх, що винні у своєму злиденному житті селяни, мовляв, кожен дбає сам про свій добробут.

Поль сидів біля вікна, слухав виступаючих з обуренням. Занадто вже багато лилося фальші. Він з нетерпінням чекав своєї черги на виступ. Нарешті головуючий назвав його ім'я.

Олександр рвучко підвів голову, пройшов між рядами, піднявся на трибуну.

— Поважне зібрання! — мовив трохи хриплуватим голосом.— Багато щойно говорилося про нужденне життя селян, а ще більше було кинуто в їхній бік звинувачень.— Він поглянув у залу — його слухали; тільки Миневич, що сидів з протилежного кінця столу, криво всміхався.— Є такі поняття: правда й істина. Вони близькі, але не ідентичні. Правда — це істина в суб'єктивному сприйнятті. Отже, кожна людина чи група людей відстоюватимуть свою правду. А істина одна! Але я знаю, що верблюдові легше пройти через вушко голки, ніж будь-кому з нашого стану пройнятися життям знедолених...

Головуючий посовався у кріслі, щось занотував до свого записника, а потім промовив з іронією:

— Добродій Поль поринув у химерні ілюзії.

У залі пролунав сміх.

— Даруйте,— повернувся до нього Олександр.— Це зовсім не ілюзії. Хто з присутніх тут хоч раз задумувався, що селяни також повинні користуватися правами? Ні для кого не таємниця, що заможні завжди дивляться зверхньо на тих, хто не може зрівнятися з ними в багатстві. За темряву, неуцтво, хвороби, сльози і горе цих людей ми з вами в одвіті. Чого не може зробити один, під силу всім нам.— Поль розвів руки, ніби запрошуючи присутніх приєднатися до його слів.— Скільки горя селянам завдають пожежі. А хто з нас хоч щось зробив, щоб допомогти їм позбутися цього лиха? До речі, нещодавно мені вдалося натрапити на стару хроніку: в нашій губернії є пречудовий покрівельний матеріал — аспід. Якби налагодити його виробництво, над головою в селянина був би надійний дах.

— Ваш час, добродію Поль, скінчився! — різко урвав Олександра головуючий.— Аспід ще одна ваша химера.

Тамуючи обурення, викликане такою зухвалою реплікою, Поль швидко зійшов з трибуни.

Хоч недовіра, з якою сприйняли його виступ у комітеті, ятрила душу, але Олександр вирішив не відступатися од задуманої справи. По кілька разів звіряючи хроніки з географічною картою, врешті-решт безпомилково визначив місце, де залягають поклади аспіду: село Покровське, що притулилося до поселення Кривий Ріг, їх навіть важко відокремити одне від одного.

Із записів О. М. Поля

«Займаючись заходами, які могли б сприяти зменшенню кількості пожеж у Катеринославській губернії, я зупинився на факті, що причиною і найосновнішим засобом

їх поширення служить солом'яна покрівля, яка повсюди користується правом громадянства через дороговизну заліза, дерева і черепиці. Тоді ж мені стало відомо про величезні поклади покрівельного аспіду, що знаходилися у тій же Катеринославській губернії, у Верхньодніпровському повіті, на що вказували історичні посилання: ще в часи Володимира і Ярослава київські храми покривалися аспідом (мабуть, з цих самих покладів); аспід знаходив широке застосування на Запорізькій Січі, про що стверджує академік Гюльденштедт, котрий бачив його у багатьох місцях; його списував академік Зуєв; покровський аспід з ініціативи професора Леванова використовувався на покрівлю і підлогу в щойно заснованому місті Миколаєві; увагу на ці поклади звернули в тридцятих роках, і протягом двох років провадились їх розробки для Одеси і Бобруйська гірничим інженером Кульшиним і спеціально відрядженими експедиціями».

І знову Олександр Поль вирушив у дорогу. На пагорку оглянувся, прощаючись з рідним селом. З дворів саме виганяли на пасовище худобу, гавкали собаки, на повітчині діда Марка вистукував дзьобом лелека.

Олександр поправив на плечах клунок, на повні груди вдихнув свіжого ранкового повітря і наддав ходи. Густий туман над виднокругом поволі розвіювався, отже, день буде погожий, сонячний.

Попереду вже видно було біленькі хатки Любомирівки. Олександр попрямував на заїзд, де завжди товпилися подорожні, чулися вигуки, веселі розмови. Але тепер тут було порожньо. Поль збагнув: щойно, мабуть, поїхала карета до губернії. Це трохи його засмутило. На щастя, під вишнею край дороги стояв візок, на який дядько у вицвілій свитині вантажив якісь клунки.

Поль підійшов до нього, розговорився. Виявилося, селянин із Саксагані, що по дорозі до Покровського, і вже збирається вирушати. Взяти попутника погодився охоче.

— Коненята мої вморені, та якось доберемося,— мовив дядько.— Ось підгодую їх — і поїдемо.

— Щиро дякую вам,— зрадів Поль.— А то вже не знав, що робити.

Через півгодини Олександр сидів на візку. Під сухий виляск батога коні шарпнули посторонки, зарипіли колеса, і візок, похитуючись то в один, то в другий бік, рушив.

Виснажені польовими роботами коні ступали в'яло.

Хурман, підганяючи їх, тільки розмахував угорі батогом, та опускав мимо. Вряди-ґоди він смикав віжками то лівого гнідого, то правого буланого, та коненята, видно, добре знали свого господаря, лише ворушили обвислими вухами, але ходи не пришвидшували.

Візник виявився людиною допитливою, цікавився історією рідного краю.

За розмовою непомітно минав час. По обіді коні втягли візок на кручену вуличку Саксагані; попетлявши мимо білих мазанок і повіток, виїхали на широкий майдан, до якого притулилася благенька оселя під солом'яною стріхою.

— Ось і приїхали! — вигукнув селянин.— Може, завітаємо до нас? Як кажуть, приятелева вода краща ворогового меду.

Поль подякував, сказав, що квапиться, хоче чимшвидше дістатися Покровського. На тому і попрощалися.

З надією на щасливий випадок Олександр вийшов на шлях. Дорога була добре вбита, обсаджена тополями, йти було легко.

Коли подолав верст з п'ять, у душу почав закрадатися неспокій: якщо не трапиться якась хура, заночувати буде ніде — навколо тільки степ.. До того ж підозріло купчаться на небі хмари.

По якомусь часові обрій всуціль затягло темною пеленою. Нараз пролунав грім і полив густий дощ.

Олександр підняв комір піджака, насунув глибше на лоб капелюха, зіщулився під деревом, але холодні краплини знаходили й тут. Заплющив очі й непомітно задрімав.

...Бачить себе у човні, що тихо пливе по річці. Під сонцем сріблятьея хвилі, в них відбиваються хмарини, схожі на крила лебедів. Десь поруч кує зозуля, воркують голуби, гойдаються на воді білі лілії. Його погляд несміливо ковзає на Олю. Він нахиляється і зриває чарівні квіти: «Це вам, вам!» Оля тягнеться до них руками, та враз човен хитнувся і видіння щезло.

Олександр відчув на собі чиюсь руку. Протер очі, рвучко звівся на ноги. На нього дивився незнайомий селянин з благенькою рядниною на плечах, а неподалік від тополі стояла хура.

— Вже, було, проїхав,— мовив селянин,— коли угледів вас. Думаю, може, щось скоїлось?

— Заморився трішки і заснув,— ніяково відповів Поль.

— Така негода,— співчутливо похитав головою чоловік.— Куди ви оце добираєтесь пішки?

— До Покровського,— відповів Поль.— Аби дістатися Кривого Рога, там уже рукою подати.

— Прошу, сідайте,— мовив селянин.— Я везу крам до Веселих Тернів. Це по дорозі.

Висмикнув сухої соломи з копиці, що стояла на краю лану, і кинув на віз. Дощ ущухав, але Поля лихоманило. Селянин витяг з торбини суху вдяганку. Олександр накинув на плечі свитину і трохи зігрівся.

Не доїжджаючи слобідки, Поль зійшов на дорозі, що вела до Лозуватки, з якої до Кривого Рога зовсім близько.

З легенд і хронік він добре знав історію цього поселення. Кривий Ріг виник і довгий час існував як маленьке сільце Херсонської губернії, подібне до інших сіл на півдні України. Легенда розповідає, як поранений у ногу запорізький козак на прізвище Ріг, прозваний Кривим, вийшов з Січі й оселився у цій мальовничій місцевості, на злитті річок Саксагань та Інгулець, заснував тут маленький зимівник. Згодом поблизу проліг важливий запорізький тракт, і обійстя козака Рога стало заїздом, почало розростатися.

У посічовий період поселення відійшло до новоутвореної Новоросійської губернії, адміністративні установи якої містилися у Кременчуці. Для зв'язку центру губернії з військами, розташованими поблизу Кінбурна, було засновано поштові станції — десять заїздів. Один з них був у поселенні Кривий Ріг.

В 1829 році Кривий Ріг став військовою колонією. Забудова велася на нагірному березі Саксагані, від гирла її до вибалка Ковальського на півдні.

Поль тоді ще не знав, що і він впише свою сторінку в історію промислового розвитку цього краю.

У степу прохолодно. Сонце час від часу ховається за хмари. Поль щулиться од різкого вітру, пильно дивиться вдалину. Нарешті на пагорку наче з-під землі виринули чорні цяточки, а незабаром усе довкола наповнилося гамором і вигуками.

«Цигани...» — відразу збагнув Олександр, з цікавістю поглядаючи на валку, що котилася по грузькій дорозі.

Вже добре видно молодого візника із срібною сережкою у вусі. Він безуспішно квапив стомлених коней, які

поволі переставляли ноги. Фургон, підстрибуючи на баюрах, порівнявся з Полем, і з нього простягнулися зашкарублі дитячі долоні.

Олександр засунув руку в кишеню, але візок з лунким скрипом і дитячим лементом уже відкотився. Проїхав другий, третій, четвертий фургони. Та нараз останній зарипів ступицями і зупинився.

— Гей, парубче! — гукнув літній, схожий на старого ворона циган і, щось сказавши іншим циганам незрозумілою гортанною мовою, додав: — Сідай, підвеземо.

На візку було тісно: лежали гамузом накидані клунки, корзини з посудом, цеберки. Замурзані дітлахи тулилися до старої, з дукатами на шиї циганки. Звісивши ноги, сиділа простоволоса, засмагла, з обличчям, схожим на ті, які Олександр бачив на картинах старих майстрів, їхня мати. Так-сяк примостившись, він теж звісив ноги, і старий циган цьвохнув батогом на коней — візок покотився.

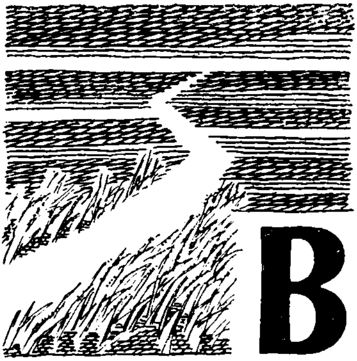
У Покровське прибули вже надвечір. Блідим рум'янцем догоряв на заході небокрай. Світло й сутінки змішувалися над землею. У селі вже смеркало, тільки на вигоні віконця хатин ще відбивали мідний блиск призахідного сонця.

Поль заночував у крайній хаті, яка стояла неподалік Саксагані. Від старенького дідуся дізнався, що за його пам'яті приїздили сюди якісь казенні люди, розкопували береги річки і вивозили кіньми сірі, м'які пласти.

«Аспід! Помилки бути не може. Розробки сланців велися саме в Покровському...» — зрадів Олександр і одразу ж подумав, що тепер на нього очікують важкі випробування.

Із записів О. М. Поля

«Покровські сланці подекуди лежали на поверхні. Кругом залишилися сліди давніх розробок, які густо заросли бур'яном. Незручність шляхів сполучення, нестача спеціальних знань, невміння добувати та провадити обробку аспіду дали перевагу бельгійському й англійському перед вітчизняним і поклали край його виробництву. Все це спонукало мене зважитися на спробу утилізувати поклади аспіду, що являли собою невикористане багатство».

Витримаю чи ні

Вранці, коли над Саксаганню ще клубочилася сіра імла, Поль вирушив до старих, забутих кар'єрів аспіду довкола Покровського, маючи на меті вибрати найбільш зручне місце для подальших його розробок.

Прибережна смуга була поросла густими чагарниками, серед яких височіли столітні дуби впереміж з грабняком. З-під опалого листя виблискували шапочки грибів, чорними зіницями позиркували ягоди, з хащ раз у раз випурхували пташки.

«Які щедроти!» — у захваті подумав Олександр і витер хустинкою спітніле чоло. Просуваючись метр за метром у чагарниках, він із затамованим нетерпінням шукав слідів ломок, але під ногами тільки хрумтів сухий хмиз. Серце билося у тривожному неспокої: а може, розробки провадились десь в іншому місці? Але цю думку, що несподівано майнула в голові, він зразу ж відігнав.

Подолавши ще версти зо дві в густих заростях, Олександр вийшов до потічка і мало не шугнув у глибоку яругу. З-під вимитої землі стриміли тоненькі сірі смужки породи.

«Сланці... Ось вони, чародії диких степів!» — зрадів Поль і, діставши ломик, відколов невеличкий шматок.

Перший опис покровських сланців на прохання Олександра Поля склав гірничий інженер Клем. За його свідченням, лівий берег Саксагані до села Федорівки являє собою виступи кристалічних порід біля самісінької річки. На цій ділянці на вершинах вибалків Дикий Ліг, Солонуватий, Крутий надибуються товщі аспіду. Ці сланці являють собою однорідну, дуже цінну масу. Стіни балок вміщують дрібні частинки кварцу.

Довго міркував Поль, де почати розробки аспіду. Спершу думав вести їх по всій широкій площині вздовж Сак-

сагані: знімай вкритий сивою ковилою шар — і черпай ужинок. Та виникло несподіване запитання: а як бути з під'їзними шляхами? По крутих стежинах коні не пройдуть, а виносити таку кількість породи не під силу.

Він ще далі зайшов у нетрі. Ступав неквапно, роздивляючись довкола. Багато помічав місцин, та, прикинувши їх розташування з суто практичного боку, одразу ж відмовлявся від них. Ні, не те!

Врешті-решт надибав невисокий крутояр, що починався від Саксагані й тягнувся аж до лісу. Підходи до нього були зручні, а це головне для справи, яку хотів почати.

Чіпляючись за коріння, обережно ступив у яругу й почав виколуплювати сірі шматочки сланцю. Так, це те, що шукав. Для розробок потрібні кошти, щось дасть мати, можна взяти кредит. А поки що треба знайти людей, зацікавити їх працею.

Поль по карті уточнив місцину: це був початок вибалка Дикий Ліг, хутенько збіг з гірки і понад річкою попрямував на міський тічок, де в цей час було гамірно. Хто спродався, запивав могорич, лаштувався в дорогу. А в декого торгівля була в самому розпалі. Жінки, примостившись просто на землі біля краму, навперебій закликали покупців, стукаючи пальцями по полумисках і горщиках. Їхніверескливі голоси заглушував трохи хрипluватий бас, що пропонував міцний тютюн.

Олександр повернув голову праворуч і помітив кремезного здорованя з довгими козацькими вусами. Засмаглий, з добродушною усмішкою на устах, він зразу ж привернув до себе увагу. Поль наче ненароком, перекладаючи цупкі, з гострим запахом пучки, почав розпитувати дядька: хто він, звідки, яку має сім'ю. Виявилося, що чоловік з Покровського, вирішив уторгувати грошей, щоб сплатити борг. Олександр розповів йому про свій намір зайнятися розробкою сланців і пообіцяв дати гроші наперед, якщо той погодиться допомогти йому.

— Розраховуйте на мене,— сказав чоловік.— Яка не є, а робота.

Умовилися, де й коли зустрінуться, і Олександр, згадавши, що сьогодні ще не снідав, аж у голові паморочиться від утоми й голоду, попрямував до харчівні, яку запримітив уранці біля криворізького заїзду. Це було недалеченько, і він за якихось чверть години уже відчиняв двері. На нього повіяло кислим перегаром, у хмарах брудно-синього диму обличчя здавалися примарними плямами.

З-за високого прилавка власник харчівні спостерігав за відвідувачами. Запримітивши Поля, він вийшов йому назустріч. Улесливо всміхнувся і запитав:

— Що пан бажає?

Поль відповів, що хотів би щось перекусити, і сів за столик біля вікна, куди провів його власник. Навпроти щербатою ложкою жадібно черпав з полив'яного горщика худорлявий парубок.

«Мабуть, теж не солодко живеться бідоласі,— подумав Олександр.— А що як запропонувати йому роботу?»

Парубок, який назвався Лавріном, одразу зацікавився пропозицією, почав розпитувати, а коли дізнався, що треба робити і яка справа на них чекає, погодився.

Дим поступово розвіювався. Столи один за одним порожніли, відвідувачі, грюкаючи стільцями, виходили, знадвору долинали пісні й лайки. Крім Поля й Лавріна, в харчівні за сусіднім столиком ще сиділи троє чоловіків, які мовчки їли щось із закіптюженого чавуна.

Лаврін кивнув головою в їхній бік і мовив до Поля:

— Це мої приятелі. Вони теж шукають заробітків. Я скажу їм про вашу пропозицію, думаю, що вони погодяться піти зі мною на ломки.

Так і підбиралися робітні люди. Спочатку їх було шестеро разом з Олександром Полем, який запалив усіх завзяттям. Наступного дня він перший натиснув на грабове держално, і заступець туго поліз у влежаний, неторканий чорнозем. За ним почали копати інші.

Працювали аж до смерку. Повітря було сухе й тепле. В небі таємничо виглядав з-за хмар місяць. Довкола стояла німотна тиша. Одні лише коники без угаву сюрчали в густому травостої та звідкись зі степу долинало падьомкання перепела.

У важкій виснажливій праці минали дні. Люди почорніли од вітру й сонця. Тепер у Поля було багато клопотів: стежив за розробками, дбав про харчі, житло, діставав реманент і коней, щоб усе те перевезти, укладав угоди.

Купки сланцю, притрушені гіллям, здіймалися між старезними дубами. Поль, повертаючись зі станції чи поштової контори, звідки відправляв до Малоолександрівки листи матері з проханням надіслати грошей для продовження розробок, обов'язково звірявся, скільки видобуто без нього, розпитував, як ідуть справи. Він розумів, що треба негайно зводити сушильну піч і приступати до обробки аспіду.

Часу для спочинку було мало. Навіть у світлі місячні ночі, коли зморені копачі міцно спали, Поль виходив зі свого намету і простував на берег Саксагані, яка круто огинала кам'яну скелю. Дивлячись на водну гладінь, що виблискувала при місяці, думав про те, як краще провадити розробки аспіду. Він уже домовився про зведення у Покровському невеликої сушильної печі для обробки сланців. Якщо вдасться взяти в борг будівельні матеріали, можна буде приступити до її спорудження, бо до осені не так уже й далеко, а поки що стоїть гарна година.

До розробок Поль повертався уже надвечір. Цілий день він провів у Кривому Розі. Настрій був піднесений. Він їхав не впорожні. За його бричкою лунко торохтіли по вибоїнах три візки, з горою навантажені вапном, цеглою, деревиною, металевим пруттям.

Під'їжджаючи до кар'єру, Поль угледів гурт людей, які щось доводили присадкуватому, в білому картузі панку. Панок гнівно жестикулював, метушився, показуючи вдалину ковінькою. У Поля тьохнуло серце. Що сталося?

Візник ще не встиг зупинити коней, як він скочив з хури і, поправивши капелюх, попрямував до непроханого гостя.

— Чим зобов'язаний вашому візитові?

— Ви Поль? — зле просичав панок і з притиском сказав: — Шмаков, володар цих земель.

— Як? — Поль нараз відчув у душі холод.— Ця прибережна пустка ніколи ніким не оброблялася.

— Ви копаєте на моїх угіддях,— підвищив голос панок.— Вони дісталися Шмаковим за законом загальної користі. Я не потерплю!

— Але ж ви не мали з них ніякого зиску,— намагався вгомонити панка Поль, збагнувши, що справа обертається для нього кепсько.

Зусебіч насторожено дивилися копачі, немов запитували: як же тепер буде? Особливо занепокоєно позиркував дядько Федот, який щиро перейнявся справою і був добрим помічником.

Але Поль із Шмаковим так і не дійшли згоди. Уже від'їжджаючи, панок правив своє:

— Угіддя мої, і все, що в них, моє. Я не дозволю нікому тут порядкувати.

Цілу ніч Поль не склепив повік. Треба було шукати якогось виходу. Він ладен узяти в оренду ділянку аспідних розробок, сплатити за неї, як за чорнозем, аби лише не припиняти добування сланців.

Налаштований на такий лад, Поль уранці поїхав до Шмакова, який мешкав у Кривому Розі в добротному цегляному будинку, що ховався за високим парканом.

Господар зустрів відвідувача сухо, навіть не запросив у дім, а повів до альтанки в саду. Спочатку слухав неуважно, та останні слова Поля примусили його замислитись.

— Навряд чи хтось інший захоче жити в пущі, гнути спину з ранку й до смерку. Люди, яких я найняв, повірили в корисність справи. Вони працюватимуть тільки зі мною. Майте на увазі, якщо я припиню розробки, ваша земля і далі залишиться пусткою.

— То що ви пропонуєте? — скупо зронив Шмаков.

— Оренду.

— Виплата за п'ять років наперед готівкою. Не пізніше, ніж через місяць,— додав Шмаков і підвівся, даючи зрозуміти, що розмову закінчено і він від свого не відступиться.

Важкі думки обсіли Поля. Де дістати гроші за такий короткий термін? Половину коштів одержав від матері, а як роздобути решту? Зрозумів, що самому розробок йому не потягнути, потрібен спільник. Але де знайти таку людину? До того ж негайно...

По якомусь часові спало на думку: а якщо звернутися до багатія Кочубея з Верхньодніпровська? Кілька разів він навідувався до Малоолександрівки, цікавився розробками сланців. Можна спробувати.

У великому напруженні й клопотах збіг ще тиждень. Полеві старання увінчалися успіхом: зібравши потрібні кошти, він вніс орендну плату і продовжував розробки далі.

Робота в Покровській пущі, на краю вибалка Дикий Ліг, не припинялася ні на один день. Глухі перегуки копачів, нокання погоничів, гупання кирок, дзеньків лопат — усе вливалося в єдиний виснажливий ритм праці, на очах зростали гірки добутого сланцю.

Поль з нетерпінням чекав днини, коли перші сірі квадратики аспіду підуть у найвіддаленіші куточки Катеринославщини.

Напружені дні

Розробки простяглися від Саксагані до потічка Кривого, щонайменше метрів на двісті. Вгинаючись під вагою сланців, по вузьких звивистих путівцях важко повзли селянські гарби.

Місяць тому розробки аспіду були тільки мрією Олександра Поля, а тепер постали перед ним в усій суворій реальності. В хід пущено векселі, складено десятки угод, взято кредити, і все вимагає його пильної уваги, примушує напружувати зусилля і волю, забирає час.

Поль думав про те, що вже не шість копачів, а три десятки найманих людей добувають сланець, десятеро погоничів відвозять його на підготовлений майданчик, незабаром запашить розжарена горловина печі, а кому збувати аспід? Треба, мабуть, пристати до якоїсь фабрички і тоді разом вести розробки й вивозити покрівельний матеріал. Але цю думку тут же відкинув. Криворізькі артілі й фабрики ледве дихали, розраховувати, що тебе візьме хтось в упряжку, не знаючи коефіцієнта твоєї корисної дії, а тільки з добрих побажань, більш ніж простодушно, як наївно переконувати товстосумів у тому, що розробки сланців виведуть край на шлях поступу, для чого доцільно навіть пожертвувати часткою своїх коштів.

Олександр усе частіше подумки звертався до Катеринослава: де, як не в губернському центрі, шукати підтримки. Тож вранці наступного дня, віддавши розпорядження по обробці сланців, першою поштовою каретою поїхав до міста.

Відтоді, як був тут з Йосипом Пузиною, минуло два роки, але якихось змін не помітив. Катерининським проспектом одразу ж попрямував до свого знайомого Грахова, який останні роки активно виступав у ряді столичних видань: «Журнале министерства государственных имуществ», «Горном журнале», а також в «Екатеринославских губернских ведомостях», відстоюючи потребу освіти для народу й даючи рекомендації по розвою рід-

ного краю. З власної ініціативи він склав «Статистико-географічний опис Катеринославської губернії». Його обрали кореспондентом департаменту мануфактур і торгівлі, згодом він став дійсним членом Географічного товариства.

Поля Грахов зустрів радо.

— Давненько не були в нашому місті,— сказав, привітавшись.— У якій же справі приїхали? Чи не розважитися захотіли? Наше губернське панство вельми весело збавляє час. Придивіться до них, любий Олександре Миколайовичу, і побачите, що вони займаються тільки грою в карти, пиятикою, плітками й лихварством. Вже й самого зневіра огортає — чи можна тут зробити щось на культурній ниві?

— У мене є одна важлива справа,— мовив Поль, коли Грахов, тяжко зітхнувши, замовк.— Ви, Якове Дмитровичу, мабуть, знаєте, що я займаюся аспідними розробками. Зроблено вже багато, але заходжу в тупик. Шукаю людину, яка б зацікавилася цим. Одне слово, треба надати розробкам промислового характеру.

Грахов хвилю подумав, сказав:

— За складну справу ви взялися. Не знаю, що й порадити. У місті навряд чи знайдете розуміння. Та втім, переговоріть з власником лісопильного заводу. Їх у нас аж дванадцять, а ви зайдіть тільки до Ланге. З свого боку я напишу клопотання до департаменту. Що вийде, не знаю, але будемо сподіватися.

Подякувавши за пораду, Поль з слабкою надією пішов на лісопильний завод.

Власник заводу Ланге, високого зросту, випещений чоловік років п'ятдесяти, зустрів його сухо. Вказавши рукою на стілець, сам сів навпроти і наготувався слухати. Поль коротко виклав суть справи.

— Без твердих гарантій вам ніхто не повірить у можливість розробок,— з діловим виглядом мовив Ланге.

— Але вони існують! — вигукнув Поль.— Які ж іще гарантії? Першосортний сланець, розробки якого принесуть загальну користь. Варто тільки вкласти капітал. Я готовий на будь-яку частку.— Він хвилю помовчав і додав: — Розробки можуть оживити край.

Ланге з усмішкою дивився на відвідувача.

— Я розумію ваші почуття, але нічим зарадити не можу.

Далі вести розмову було даремно. Поль вклонився і вийшов з контори. Опинившись на Катерининському

проспекті, гарячково обдумував, куди податися ще. Звичайно, треба звернутися до комітету, там мають щось порадити.

Голова комітету Міклашевський прийняв Поля у своєму кабінеті. І знову довелося переповісти про розробки сланців. Олександр повідомив, що незабаром почне їх обробку і що справа ця дуже перспективна: запаси аспіду значні, є змога відкрити справжню копальню, а то й не одну. Але сам він навряд чи зможе надалі провадити розробки, необхідно створити щось на зразок фірми, де кожний займатиметься певним процесом.

Міклашевський мовчки уважно слухав, а коли Поль скінчив, співчутливо мовив:

— Ваш задум, Олександре Миколайовичу, пречудовий. Але... нездійсненний. Самі ви не потягнете, це зрозуміло, а комітет, крім паперів, нічого не має, чим тут зарадиш?

— Чим? — Поль пильно подивився на Міклашевського.— Треба розворушити департамент, клопотатися перед сенатом. Через нашу байдужість може загинути добра ідея. Тут уже йдеться більш ніж про добротний дах — йдеться про цілий край.

— Спробуємо,— постукав по столі олівцем Міклашевський.— Але щодо мене, то я мало сподіваюся на успіх.

Поль попрощався і попрямував до дверей.

Наступного ранку він стояв біля прочиненого вікна готелю «Брестоль», згадував учорашні візити й розглядав панораму міста над сивим Дніпром. Поволі, дуже поволі росте Катеринослав — глухий, провінційний, сонний, ані вищого навчального закладу, ані будь-якого вченого товариства, ані постійного музею. Розворушити треба громадську думку, тоді, можливо, щось можна буде зробити на культурній ниві.

Поль відступив од вікна, пов'язав краватку, надів піджак. Мав відбути ще одні відвідини, про які давно мріяв, тож з приємним відчуттям на серці вийшов на Катерининський проспект.

За чверть години був уже на Новодворянській вулиці, де містилася жіноча гімназія. Тут саме закінчився урок, про що сповістив дзвоник. Зайшовши до вузького довгого коридора, одразу ж зустрівся з тінню, заради якої прийшов.

— Олександре?.. Невже це ви? — вихопилося з її уст.

— Я, Олю, власною персоною,— сказав, усміхаючись і простягаючи руки.

Дівчина зашарілася, сказала:

— Не чекала на таку зустріч в стінах цього закладу. Але вам пощастило, в мене саме закінчилися заняття.

— От і чудово! — мовив Поль.— Решта дня наша. Ходімте прогуляємося на схили Дніпра, розкажете, як вам працюється в стінах цього хоч і невеликого храму науки.

— Мені так хочеться, щоб мої учні не стали байдужими обивателями. Злигодні, нужду ще можна подолати. А от коли нища душа, така людина ніколи не звільниться від рабських пут.— Оля зробила наголос на останніх словах і підвела очі на Поля.

Олександр був приємно здивований.

— Що й казати,— гаряче підхопив він,— думка в нас закута наглухо. Тож чудово, Олю, що ви намагаєтесь не дати заскніти молодим натурам.

— Хтозна, що буде з моїми дівчатками. Але радію, коли в них проглядається жива душа... Вона чутлива, тягнеться до всього доброго.

Поль задоволено відзначив, що думки цієї тендітної дівчини імпонують його поглядам.

Того дня вони ходили високим берегом Дніпра, вели бесіду про сенс життя, що полягає в служінні прогресові, трудовому людові, і їм було добре від того, що вони разом, що думки їхні збігаються.

До Кривого Рога Олександр повертався з гарним настроєм. Усе-таки він заручився підтримкою комітету, розробки не припиняться, а зустріч з Олею зворушила душу, зачепила якісь невидимі струни.

Наступного дня на покровських кар'єрах з'явився Шмаков. Віддихавшись і кинувши зацікавлений погляд на гірки сланцю, він попрямував до будиночка, що слугував Полеві за робочу контору. Кинувши для годиться головою, поважно сів на стілець і, спершись правим ліктем на стіл, втупив пронизливий, вивчаючий погляд у Поля.

— Змушений сповістити вас, добродію,— процідив крізь зуби,— що маю намір розірвати з вами угоду.

Поль закрив папку з документами і рвучко підвівся з стільця.

— Пане Шмаков,— мовив суворо,— я точно дотримуюся всіх умов, не допускаю жодного порушення.

— Авжеж, авжеж,— махнув рукою Шмаков і голосно розсміявся.— Але за тією угодою за мною зберігається право у будь-який час припинити її дію на власний розсуд.

— Чого ж ви добиваєтесь? — запитав Поль, і губи його затремтіли.— Ви вдаєтесь до шантажу. Це нечесно!

Відчуваючи свою перевагу, Шмаков криво всміхнувся і зробив вигляд, нібито співчуває співбесідникові.

— Ще нічого я не вчинив. Тільки нагадую, що маю таке право,— мовив улесливо і звів на Поля холодні очі.— Втім, угода потребує уточнення. Відтепер плата за оренду землі встановлюється не за видобутим сланцем, а по днях. Людина я небагата, так буде справедливіше.— Він підвівся, сухо вклонився і, покручуючи у пальцях ціпок, рушив до виходу.

Поль зупинив його жестом.

— Завтра надішлю вам уточнений текст угоди. Гадаю, що вона буде останньою? — В його очах спалахнув гнів.

Після розмови зі Шмаковим і його нахабної вимоги підвищити плату за аренду покровських земель Поль зрозумів: треба якнайшвидше налагодити розробки аспіду та його збут на твердішій, надійнішій основі, інакше все піде шкереберть.

Протоптані стежини знову повели його до харчівень, тічка, навколишніх сіл. Сходив їх недаремно: розробки поповнилися ще півсотнею копачів і сушильників. Довелося витратити мало не всі кошти, які тримав для ведення господарства у Малоолександрівці. А воно останніми роками не давало прибутків.

За якийсь місяць робота на розробках пожвавилася. Дужі копачі до втоми орудували кирками і лопатами, обвітрені погоничі крутими путівцями вивозили сланці, візники щодень скидали на землю коловерти і дротяні відтягувачі.

Обходячи копальні, Поль уважно придивлявся до ритму праці: одних квапив, іншим допомагав порадою, третіх підбадьорював. Усе підкорялося його волі, рухалося в єдиному ритмі. От тільки з піччю не ладилось. З Миколаєва затримували доставку вогнетривів.

На покровські гаї упав золотий накрап. Над Саксаганню попливла сіра каламуть, ранками густі тумани огортали розробки, заважали працювати.

З тривогою поглянувши на низьке, засотане хмарами небо, Поль скрушно мовив до копача Федора:

— Ось уже й осінь. Чи впораємося до холодів?

Федір, який не любив кидати слів на вітер, промовчав, тільки співчутливо хитнув головою. Що казати, якщо панська затія здавалася йому химерною.

Поль квапився за погоди звести ще одну сушильну піч, бо скоро підуть дощі, а там завіє, засвище, морози скують кригою Саксагань і на півроку припиняться роботи. Завдяки його кмітливості виходила не одна, а, власне, дві печі під спільним дахом, відгороджені вогнетривами, на півтисячі кубів сланцю кожна. До всього йшов навмання, запозичувати в когось досвід було годі, по всій окрузі про аспід слова не почуєш. У Бельгії печі за своєю пропускною спроможністю перевищують дві тисячі кубів, діють на струмі, а тут про них ніхто не знає.

— То як, збудуємо піч? — знову мовив Поль до копача, наче шукаючи в нього підтримки.

Федір хотів щось відповісти втішне, а може, й невтішне, але цієї миті пролунав чийсь густий бас:

— Приймай гостей, Олександре Миколайовичу!

Поль оглянувся — перед ним стояв знайомий з Верхньодніпровського повіту Кочубей, простягнувши свої дебелі руки для обіймів.

— Не ждав, голубе, мене? — всміхався гість у чорну бороду.— А я, як мої предки запорожці, нагрянув без запросин.

— Радий бачити вас, Василю Семеновичу,— з почуттям мовив Поль.— Прошу до моєї конторки.

Але балакучий Кочубей не квапився.

— Ти скажи мені зразу: візьмеш у спільники чи відмовиш?

У Поля радісно заблищали очі.

— Ви справді? Про таке мені й не снилося.

Розмова з Кочубеєм виявилася діловою. Він сплачує всі кредити Поля, дає гроші на розширення виробництва. Натомість через два роки кожна десята тонна сланцю його, Кочубеєва.

За раптовою радістю до Поля знову підкрався неспокій. Чим більше розширювалися розробки, тим помітніше збільшувалося в нього турбот. Треба було впорядкувати під'їзні шляхи, забезпечити виробництво тягловою силою, реманентом, який весь час виходив з ладу. Невдачі очікували одна за одною. Криворізькі цегельні нараз відмовилися задовольнити поставки. Вимагають оплати векселів. А де взяти гроші? Вдруге до Кочубея звертатися незручно. Вже заборгував братові Петру. Розійшлися, мов у воду канули, і ті, що взяв у сестри Марії. А ще

було гірко на душі: запам'ятався недовірливий братів погляд, поблажлива усмішка, мовляв, на гроші не збіднію, тільки забавка твоя не варта й гроша. А батько й слухати про розробки не хоче, від нього не діждешся нічого.

У Поля було правило: щоранку, якщо нікуди не їхав, відвідувати копальні, давати потрібні вказівки. Часто його супроводжував Федір, до якого він часом звертався як до помічника і якому міг доручити наглядати за роботами у свою відсутність. Якось копач запитав: чому Олександр Миколайович узявся за цю важку справу, яка не дає грошей, а приносить одні клопоти. Всміхнувшись, Поль відповів: «Для добра». Федір нахмурив брови, стенув плечима: яке може бути добро без грошей, і взагалі, чи існує воно. Поль ствердно хитнув головою і сказав: «Треба дивитися вперед, що дасть праця в майбутньому, а користь від неї буде велика».

Хоч густий туман зранку вкутав землю, але Поль і цього разу вирушив на розробки у супроводі Федора. Поки дісталися перших копалень, туман розвіявся, зблиснула річка, крізь позолоту гаїв визирнула сушильня.

З боку Саксагані назустріч їм вигулькнув на своїй рябій шкапині покровський поштмейстер Кальмус. Останніми днями він приносив тільки невтішні вісті, і Поль, не маючи ніякої охоти вступати з ним у розмову, опустив голову, посторонився, але поштмейстер скочив з коня і, запустивши руку в торбину, вийняв звідси листа й мовчки простягнув Полеві.

Лист був з Малоолександрівки. Олександр одразу впізнав материн почерк. Почав читати, й очі радісно зблиснули.

— Віднині ми врятовані, Федоре! — вигукнув до копача.— Тепер усе піде гаразд.

Федір закліпав очима, не розуміючи, про що говорить хазяїн. Поль читав листа далі. Батько врешті-решт роздобрився, виділив синові-невдасі земельний наділ, може, облишить свою химерну затію і візьметься за господарювання. Звичайно, батько помиляється, він від свого наміру не відступиться, але землю можна здати в оренду — одержить гроші для розробок.

Була неділя, і на копальнях стояла тиша. Але Поль прийшов сюди не заради прогулянки. Він має поїхати до Катеринослава у справах комітету по влаштуванню побуту селян, тож треба дати необхідні розпорядження Федорові визначити обсяг робіт на понеділок.

На Катеринославщині влітку часто спалахували пожежі, завдавали великих збитків населенню. Поль наполягав скликати з цього приводу зібрання. Але його думку і не приймали, і не відхиляли. І ось запізнілий виклик до Катеринослава.

Коли піднявся мармуровими сходами будинку губернського правління, що містилося на Катерининському проспекті, і зайшов у кімнату засідань на другому поверсі, усі члени комітету вже були в зборі. Міклашевський сидів біля столу й порпався у паперах. Запримітивши Поля, кивнув йому на знак вітання і підвівся.

— Товариство,— мовив, з-під пенсне оглядаючи присутніх,— на неодноразове наполягання Олександра Миколайовича виносимо на сьогоднішнє наше засідання питання про неврожаї і пожежі в губернії. І одразу ж надаю йому слово.

Поль поміж рядами пройшов до столу.

— Панове! — звернувся до присутніх.— Всі ви знаєте, яка засушлива випала нинішня весна. По губернії зібрано лише чотириста тисяч пудів хліба. Мало, дуже мало! Селяни живуть напівголодно, а що буде під весну? — Він зробив паузу, ніби чекаючи відповіді, але всі сиділи мовчки.— Вношу кілька пропозицій. По-перше, на третину знизити подушне з кожної селянської родини...

Гучний бас з місця обірвав його:

— Ви не думаєте про казну! Інтереси замлеробців ставите над усе. Ми не можемо піти на таке.

— Даруйте, добродії,— Поль змахнув рукою, ніби відганяючи незаслужене звинувачення.— Якщо ми заберемо в селянина останню крихту, навряд чи порятуємо цим казну. А сотні родин будуть приречені на голодну смерть. Наш обов'язок — зарадити знедоленим. І якщо на третину зменшимо подушне, дамо змогу легше дихнути селянинові, від цього лише виграємо в наступному році.

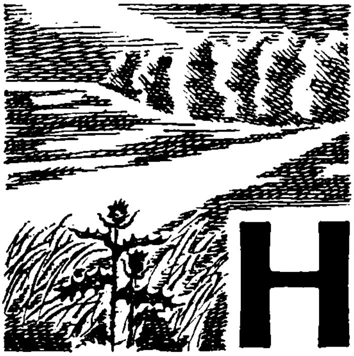
Почалися жваві дебати. Одні гаряче підтримували Поля, інші стояли на протилежній позиції, треті говорили, що треба зайнятися вивченням причин пожеж, а тоді вже вирішувати з недоїмкою. Врешті-решт, коли дійшло до голосування, більшість була за Полем. Йому ж доручили скласти рекомендації стосовно зменшення кількості пожеж у губернії.

Із повідомлення в «Екатеринославских губернских ведомостях»

«Не було жодного питання, в якому б не дебатував О. М. Поль з досконалим знанням побуту селян і особли-

востей нашої губернії. Питання, які він виносив на комітет і які за своєю значимістю лягали в основу постанов, завжди відзначалися гуманністю і турботою про людей».

А через кілька тижнів в Семенівці Верхньодніпровського повіту на майдані біля цегляної церквички зібралося багато люду. Того погідного осіннього дня, коли знову немовби повернулося літо, отець Розумов вінчав Олександра Поля з Ольгою Полич.

Бентежні надії

Навесні 1860 року , з'ясовуючи причини пожеж у сільських повітах Катеринославської губернії, Поль забрів у хащі вибалка Дикий Ліг, верст за десять від покровських копалень. Місцина виявилася безлюдною. І все ж Полеві хотілося оглянути її, його підштовхувала думка, чи не натрапить він на сліди життя далеких предків.

Шлях йому раз у раз перетинали обвали вапняку, доводилося дряпатися по камінню, опускатися по крутих стежинах у вибалок, продиратися крізь зарості глоду. Але він уперто просувався вперед, де стриміли гострі скелі.

Нараз його увагу привернула руда брила, що виткнулася з землі. Піднявши кілька уламків і пильно роздивившись їх, Поль зрозумів, що натрапив на поклади залізної руди.

— Ось вона, таємниця Дубової балки! — мовив уголос і поклав уламки в торбину. Перепочивши, рушив назад, до покровських копалень.

Із записів О. М. Поля

«Я був вражений незвичайною різноманітністю гірничих порід цієї чудової місцини. Гадаю, що геогностичний опис її несповна вичерпує предмет, в ньому залишилося ще багато прогалин та широке поле для майбутньої діяльності».

Сто років тому мандрівку в ці місця здійснив академік Гюльденштедт і залишив свої записи. Край досліджу-

вав також академік Зуєв. Сюди 1781 року його відрядила Петербурзька Академія наук. Свої спостереження він виклав у книзі «Путешественные записки Василия Зуева от Санкт-Петербурга до Херсона».

Згодом пошуки продовжили гірничі інженери Палас, Ізмайлов, Ліванов. Поблизу Кривого Рога вони відкрили поклади аспіду, граніту, срібла, мармуру.

У цій місцині працювала експедиція в сто осіб під керівництвом унтер-шихтмейстера Кульшина. Група пробула в околицях Кривого Рога кілька років. В чорних вуглистих сланцях проклали дві шахти. Але їх затопило водою. Кульшин сповістив про це в Петербург і просив кошти для продовження досліджень. Та на його заяву відповіли категоричною відмовою, і пошуки припинилися.

Незабаром гірничий департамент ідею криворізьких розробок визнав марною. Через якийсь час про дослідження місцевих надр уже ніхто не згадував.

І ось через півтораста років руда потрапила до рук Поля. Роздивляючись шматок темно-коричневої породи, він розумів, що ця знахідка не може бути лише прикрасою помешкання. Треба привернути до неї увагу, налагодити видобування й переробку. Звичайно, буде нелегко, на нього очікуватимуть нові випробування, але він не відступиться.

Із путівника «По Екатерининской железной дороге»

«Цей шар руди став джерелом щастя і нещастя життя Поля, причиною нескінченних випробувань, яких йому довелося зазнати, і підвалиною його слави, якою завжди буде оточене його ім'я. Потрібні були нелюдські зусилля, щоб довести доцільність експлуатації знайденої руди і зробити її можливою. Щоб належним чином оцінити його заслуги, досить сказати, що протягом п'ятнадцяти років з людини не тільки заможної, але й багатої він дійшов до становища особи, всі маєтності якої були закладені векселями, що перевищували у багато разів їх вартість, і яка перебувала на межі цілковитого розорення й убогості».

Кілька днів Поль повертався думками до своєї знахідки. Варто було б показати її знавцеві. Хоч інтуїція підказувала, що будь-які сумніви виключаються, самородок — просто тобі чисте залізо, бери й відділяй з нього метал,

та все ж таки це лише припущення, а потрібні точні підтвердження, перш ніж зважитися на якийсь крок. Згадав про шанувальника старожитностей, інженера Курако, який мешкав на Хортиці поблизу Олександрівська. От з ким треба порадитися.

Сидячи наступного дня у невеликій хатині Курака, Поль з цікавістю позирав на полиці, де лежали різні камінці, пучки сухої трави, снопики злаків, а сам інженер, який крутив у руках шматок принесеної ним породи, скидався на чаклуна.

— Не камінь — золото ви знайшли,— зрештою обізвався Курако, зводячи на Поля вицвілі очі.— Кажете, видовбали його у Дубовій балці? Може, бачили в цій місцині вибиті ніші?

Поль здивовано похопився.

— Так, надибував, але певної думки про них ще не склав.

— Власне, ніші, як ми їх називаємо, не є ніші,— дещо урочисто мовив інженер.— То не що інше, як давні скіфські плавильні печі для заліза.

— Даруйте,— сказав Поль, підсунувшись ближче до столу,— але для виплавки заліза потрібна температура не нижче півтори тисячі градусів! Точніше, тисяча п'ятсот тридцять. Таких температур наші пращури досягти не могли. Як тоді?..

Курако загадково всміхнувся у сиві вуса.

— Вони чинили дещо простіше. Залізо з болотної руди видобували сиродутом. Метал відокремлювався при температурі дев'ятсот градусів. Згодом сиродути перейняли русичі. Особливо розвинулося таке виробництво за київського князя Олега. У сиродутих горнах одержували чудове залізо. Найбільшим центром його видобутку було Райковецьке городище. Термічна обробка перетворювала метал у справжню крицю..

— Чи не тому знаряддя і зброя наших предків славилися в усьому світі! — вигукнув Поль.

Курако кивнув головою.

— Але давайте уважно подивимося на ваш камінець.— Він підніс на рівень очей шматок руди.— Бачите, коричнюватого кольору. А в глибині матиме сизувато-сіре забарвлення.

Курако взяв молоток і опустив його на грудку. Камінь дзенькнув, підстрибнув, і від нього відвалився маленький шматок.

— Справді,— мовив Поль,— камінь сизувато-сірий.

— А зараз побачите голубий колір,— усміхнувся Курако.

Після другого удару грудка луснула якраз посередині, наче її перерізали навпіл. Камінь справді виявився голубим, від чого Поль ще дужче здивувався.

— Чого ж це так?

— Залізо не просто самородок,— пояснив Курако.— Воно складається з десятків мінералів. Чули про магнетит, сидерит, гематит, бурий залізняк? Кожен з них має свій колір, і всі вони входять до заліза. Можу вам сказати напевно, що ви відшукали безцінний скарб. Тільки не зупиняйтеся на півдорозі, хоч якою б вона крутою для вас не була.

Назад до покровських розробок Поль повертався пішки, думаючи над тим, що чекає його нова нелегка справа. Хотілося також оглянути пам'ятні місця, роздивитися кургани, вали.

Довкола, куди не кинеш оком, проліг поруділий степ, ані деревця, ані кущика — лише звивистою ящіркою повзуть по землі тріщини-розколини, та від обрію суховій котить каламутно-сірі хвилі ковили; од спеки немає схованки, немає порятунку.

Здавалося, що сили ось-ось покинуть, що не дійти до Кривого Рога, який чомусь не наближався, а, навпаки, віддалявся, ховаючись за далекі вигорілі перелоги. Хотілося бодай на хвильку блаженно розлягтися на землі і ні про що не думати. А він ішов не зупиняючись.

За Божедарівкою ландшафт почав мінятися. Де-не-де з'являлися зарості, по неглибоких яругах ховалися хутірці, на пагорках випасалася худоба. Поль відчув себе не таким самітним і наддав ходи, наче побачив рідні місцини, що манили до себе.

Але дорога давалася взнаки, й Поль зовсім знесилів. Наче вогнем пекли ноги, нестерпно хотілося пити. Через якийсь час повіяло слабкою прохолодою, попереду сріблясто зблиснула вода.

«Інгулець...» — Олександр зраділо ворухнув вкритими чорною смагою устами. Біля річки важко опустився на траву. Кілька хвилин непорушно, наче в забутті, лежав на пагорку, тільки очі втомлено блукали по виднокругу. Нило все тіло, несила була підвести голову, поворухнути рукою.

Після палючої спеки з насолодою вдихав вологе, п'янке повітря, було приємно відчувати легкий подув сві-

жого вітру, ловити зором м'які акварельні барви синього серпанку.

Відпочивши й напившись прохолодної води, звівся на ноги, закинув торбину і степовою дорогою попрямував далі. Шлях то петляв між пагорків, то пролягав понад самим Інгульцем. Поль вийшов на підгірок, спустився вниз, і його зору відкрився густий дубовий гай. Від несподіванки перехопило подих. Він зайшов у Дубову балку, тепер з боку Інгульця. Крізь гілля ледве пробивалося сонячне проміння і падало на землю химерними візерунками. Між товстими, у три, а то й чотири обхвати, стовбурами із землі стирчали гострі брили коричнюватого кольору. Деякі з них вкрилися мохом, але більшість вилискували під скупим світлом своєю гладінню.

Поль ішов по самісінькому краю стрімкого обриву. Внизу, під ногами, темніла ущелина і чулося приглушене дзюрчання потічка. Місцина здавалася казковою, таємничою, що якимсь дивом збереглася від давніх часів у своїй первісній красі й багатстві. Залізні руди Дикого Логу мають прислужитися рідному краєві. Але до цього треба докласти чимало зусиль. Передусім для підтвердження свого відкриття треба звернутися до гірничого департаменту.

Проте свої наміри Полеві довелося облишити на цілий місяць. Разом з Міклашевським він незабаром поїхав до Петербурга на надзвичайне засідання особливої комісії з селянського питання. Нові, ще більші заворушення охопили країну. Селянські бунти спалахнули в Київській, Катеринославській, Казанській, Володимирській губерніях.

Налякані власті змушені були зважати на вибухи народного гніву. Для з'ясування становища на місцях до столиці було викликано представників комітетів. У переважній більшості це були великі землевласники, які відстоювали інтереси не селян, а поміщиків. Тон виступам задав імператор Олександр II. Він сказав, що належить охороняти права, даровані його предками дворянству.

Після цього першим узяв слово князь Гагарін. З меткими очима і блискучою лисиною, раз у раз витираючи спітніле чоло, він майже дослівно переказав виступ його величності, додавши, що потрібно залишити за поміщиками право розпоряджатися кріпаками на свій розсуд, а якщо вже звільняти селян, то без умов і землі.

На виступи поодиноких делегатів, які вимагали по-

ліпшення становища селян, ніхто не зважав. Не слухали й Поля. А говорив він про те, що селянство Катеринославської губернії живе в злиднях, годі чекати якихось послаблень з боку поміщиків. Влада землевласників має бути обмежена.

Не встиг він докінчити останніх слів, як його різко урвав голова петербурзького комітету Орлов.

— Ми ніколи не підемо на такий крок!

У залі почулося кілька невдоволених вигуків. Але вони одразу ж стихли під колючим поглядом голови зібрання князя Муравйова.

Нарешті справа дійшла до резолюції. Її урочисто прочитав князь Гагарін: і надалі необхідно зберегти панщину з можливим переведенням її згодом на подать, залишити за поміщиками всі права і навіть право накладати через поліцейські власті на непокірних селян стягнення.

Зі столиці Поль від'їздив з гіркотою на душі.

Вдома з обуренням розповідав дружині:

— Подумати тільки, до людей ставлення, як до худоби! Можновладці й надалі хочуть тримати знедолених у ярмі.

— Прикро,— погоджувалася вона.— Але впадати у відчай не слід. У тебе є мета, йди до неї.

Олександр звів погляд на полицю, де лежали шматки породи.

Порада інженера Ковалевського

Владнавши невідкладні справи і зібравши свої нехитрі пожитки, Поль знову залишив обжитий куточок. Після довгих роздумів вирішив податися у Донецький край, на залізоплавильні заводи. «Руда там доконче потрібна, і мене неодмінно підтримають»,— міркував дорогою.

Тут раніше ніж в інших місцях задиміли труби чавунних і сталеплавильних заводів. Перший такий завод

з однією піччю для виплавки чавуну з місцевих руд був зведений на річці Лугані 1797 року. Він постачав гармати і снаряди Чорноморському флотові та фортецям на Чорному морі. На початку 1800 року завод дав перший метал. Для його одержання уперше в країні застосували виплавлений у Лисичанську кокс.

Поль розумів, що цим підприємствам чим далі, то більше потрібна буде руда, тож шматок породи, який він везе з собою, має викликати неабиякий інтерес підприємців.

З такими думками він дістався Кам'яного Броду — села, де вперше у Слов'яносербії прозвучало слово «чавун».

На тлі приземкуватих, убогих хатинок ливарний завод здавався велетом. За цегляним муром спалахувало й гасло полум'я, чулися людські вигуки, кінське іржання, дзенькіт металу і скрип вагонеток.

Обігнувши мур, Поль побачив з боку річки Лугані одноповерховий барак, до якого входили і звідки виходили заклопотані чоловіки у формі гірничних інженерів, і здогадався: контора заводу. Полегшено зітхнувши, взяв з землі торбину.

Пройшовши довгим коридором, зупинився біля дверей, на яких висіла табличка: «Інженер Рейтан». Легенько постукавши, несміливо прочинив їх.

У маленькій кімнатці, заставленій шафами із зразками литва, сидів середніх років чоловік з втомленим, побляклим обличчям. Він кивнув на знак вітання головою і, показавши Полю на єдиний стілець, наготувався слухати.

— Я приїхав до вас з поселення Кривий Ріг,— мовив Олександр помітно хвилюючись.— У справі вельми важливій. Мені поталанило натрапити на поклади залізної руди. Будьте ласкаві, погляньте на зразки.

Поль дістав з торбини шматок породи і поклав перед інженером. Той неквапливо взяв його в руки, повернув до вікна і по хвилі, не виявивши ніякої зацікавленості, мовив:

— Так, руда.— Пильно подивився на несподіваного відвідувача, запитав: — Що ж ви пропонуєте?

— Почати розробки,— сказав Поль.— Залізна руда виведе цей край на шлях промислового поступу.

— Все це так,— хитнув головою інженер.— Тільки, на жаль, нічим вам не зараджу. Завод наш ледве дихає. Хто дасть субсидії на розробки, на прокладання шляхів?

Поль не зміг вимовити жодного слова: надія, з якою їхав сюди, враз згасла. Він мовчки вийшов з кабінету.

Що робити далі? Полишити справу він не має права. Може, податися на Петровський ядрений? Головне не занепасти духом, вистояти у протиборстві з черствістю і байдужістю підприємців. Хіба це вперше? Коли Бессемер запропонував свій метод переробки чавуну в сталь, йому не повірили. Мовляв, як це можна у розплавлений чавун вдувати сильний потік повітря, щоб вигорів кисень, а кількість тепла, яка начебто виділиться, буде достатньою для завершення процесу. Навіть тоді, коли Сіменс розробив для цього плавильну піч, новий метод був під сумнівом. Але ідея цих двох інженерів все ж таки пробила собі шлях. Бессемер і Сіменс зробили переворот у металургії. Вони також довели, що залізо гнучке, ковке, надзвичайно в'язке, розривається при навантаженні сімдесят п'ять кілограмів на квадратний міліметр, не міняє своїх властивостей на сухому повітрі при звичайній температурі. Під час нагрівання вкривається побіговими кольорами, нагріте до червоного, окисляється і береться окалиною, поліроване має чудовий блиск.

Це справді підземний скарб, який він несе у своїй торбині, думав Поль, йдучи до Петровського ядреного заводу. Дорога була далека, і він пристав до гурту людей з торбинами за плечима. То були заробітчани, які теж ішли на завод.

Години через дві дісталися місця. Олександра відразу ж чекало розчарування. Гадав побачити великий, ну бодай середній завод, з неодмінним гупанням, клекотінням, іскрами, спалахами, а перед ним був такий собі обшарпаний, закіптюжений заводик, що й повірити не можна, ніби тут плавиться чавун. Мабуть, у його вигляді нічого не змінилося відтоді, як його звели. Але ж завод плавив чавун і давав ядра.

Майстровий повів людей до казенки, а Поль попрямував до брами. Дебелий охоронник, що стояв біля входу, здивовано роздивлявся по-міському вдягненого чоловіка у фетровому капелюсі, який тримав у руках звичайний селянський лантух.

— Вибачайте, ви до кого? — запитав, не рушаючи з місця.

— До інженера заводу,— мовив Поль, переклавши з правої руки в ліву торбину з рудою.

— Ви до нього сьогодні не потрапите,— співчутливо сказав охоронник.— Там із самої столиці... Ковалевський.

— Ковалевський?! Із Петербурга? — не приховуючи радості, перепитав Поль.— Це ж прекрасно!

Про дослідника Донецького басейну Ковалевського, який народився у Харкові, він знав. Скінчивши Гірничий корпус, Ковалевський працював на Луганському ливарному заводі, перший склав стратиграфічну схему і зробив опис геології корисних копалин басейну, передбачив у районі Бахмута поклади солі. Згодом його перевели на роботу в гірничий департамент, він стає почесним членом академії, але зв'язків з цим багатим краєм не пориває.

— Вони всі в конторі,— пояснив охоронник.

Подякувавши, Поль рвучко прочинив дверцята брами й, обігнувши палісадник, квапливою ходою попрямував заводською доріжкою до контори. Зустріч з Ковалевським могла бути корисною. На таке він і не сподівався. В душі знову зажевріла надія, необхідно використати таку можливість!

Піднявся дерев'яними східцями і потрапив у довгий напівтемний коридор. Подумки відзначив, що всі заводські контори схожі одна на одну, такі ж казенні й незатишні, наче будували їх бездушні люди.

— Ви до кого? — почув за спиною знову те саме запитання.

Поль обернувся. Перед ним стояв високий закіптюжений чоловік у зношеній робі.

— Десь тут має бути інженер Ковалевський із Петербурга,— відповів Поль, розглядаючись по дверях.

— А він он там, треті двері од вікна,— всміхнувся робітник.— Гарний чоловік. Оце щойно допитувався у мене, як робітні люди почуваються біля плавильної печі. Каже, що міркує над такою вдяганкою, щоб захищала від спеки.

Поль подякував робітникові й попрямував у кінець коридора. Постукав у вказані двері, але ніхто не відгукнувся, хоч всередині голосно розмовляли. Постукав іще, уже гучніше, і, почувши «заходьте», прочинив двері.

За невеликим столом сиділи три чоловіки. Той, що збоку, у пенсне в золотій оправі, підвів очі, і Поль зустрівся з його пильним поглядом, пройнявся здогадом: Ковалевський.

— Євграф Петрович? — одразу звернувся до нього.

— Так,— промовив чоловік у пенсне.— Чим можу служити?

— Прошу поглянути.— Він дістав з торбини камінь і поклав на стіл.

Ковалевський підвівся, взяв у руки грудку породи, роздивляючись, підійшов до вікна.

— Добродії! Це ж руда! Залізо! Де ви його знайшли? — обернувся до Поля.

— Цю руду я приніс з поселення Кривий Ріг, з Дикого Логу. Поклади її там величезні. Та ось уже майже рік добиваюся, щоб почати розробки. Куди не поткнусь, скрізь не хочуть слухати. Замкнене коло якесь.

Ковалевський задумався, мовив ніби до себе:

— Наче в якійсь порожнечі. Щоб цілий рік з таким ділом згаяти марно... Це можливо тільки нашій дійсності.

— А що ви хотіли, Євграфе Петровичу? — сказав один з трьох присутніх, лисий, з масним обличчям чоловік.— Одразу повірити на слово? А якщо цієї руди там тільки на поверхні? Хто рискне своїми грішми?

Ковалевський різким жестом урвав його.

— Не про це мова. Навіщо зразу плавити? Але обстежити поклади, намітити майбутні розробки — це було б розумно.— Він кинув співчутливий погляд на Поля.— Хто ж ви будете, неспокійний чоловіче?

— Олександр Миколайович Поль... Маю земельний наділ, але займаюся археологією, краєзнавством, а оце, як бачите, бідкаюся із залізною рудою. Що робити, вже й сам не знаю.

Ковалевський похитав головою.

— Щоб вас одразу зрозуміли, годі й думати. Та не здавайтеся. Я напишу вам рекомендаційного листа до гірничого департаменту. Спробуємо там щастя. Це їх прямий обов'язок.

Ковалевський вийняв з кишені піджака записник і швидко щось занотував у ньому, потім відірвав аркушик і простягнув Полю:

— Прошу, моя рекомендація. Пишіть безпосередньо графові Пиліну. Гадаю, він чимось вам зарадить.

Поль узяв папірець, подякував і, попрощавшись, вийшов з контори заводу.

Повертався до Кривого Рога в доброму настрої. Одразу ж по приїзді заходився відбирати шматки породи, які складав у дерев'яний ящик. Їх мали оцінити в гірничому департаменті.

Ось туди і лаштував свою незвичну посилку Олександр Поль. Вклавши в ящик з породою записку від Ковалевського і супровідного листа, відніс посилку на пошту. Поштмейстер, приймаючи ящик, був здивований вкрай.

А коли Поль пояснив, що посилає шматки породи, здивувався ще більше — невже в столиці таке потрібно?

Збігали тиждень за тижнем, а відповіді з Петербурга не надходило.

На берегах Манича

На початку березня 1861 року Поль тримав у руках свіжий номер «Санкт-Петербургских ведомостей». Уважно читав маніфест і положення про селянську реформу, підписані Олександром II. Але думки під час читання виникали невеселі. Хоч формально кріпосне право ліквідовувалось, але селяни залишилися залежними. За поміщиками закріплялося право власності на належні їм землі. За садибу і польовий наділ селяни мали внести викуп. До сплати вони були зобов'язані виконувати певні повинності в межах і розмірах, визначених «Місцевими положеннями». Норми наділу встановлювалися різні, залежно від родючості землі. Там, де угіддя дають мало прибутків, норми вищі: вигідніше одержувати за них викуп, ніж вести господарство. У місцевостях, де грунти багатші, наділи менші. На півдні України та на Лівобережжі в селян відрізали більше мільйона десятин.

«Хіба ж такою мала бути реформа? — думав Поль з гіркотою.— Та й інші справи не кращі».

З Петербурга не надходило ніяких вістей. Неспокій, у якому жив усі ці місяці, викликав пригнічений, депресивний стан.

— Іноді мені здається, що земля крутиться в один бік, а я в протилежний,— скаржився Олександр дружині.

Надсилати в гірничий департамент другу посилку з рудою вважав зайвим, якщо перша нікого не зацікавила, і він знову енергійно взявся за розробки покрівельного аспіду. Копальні вже зайняли всі непридатні землі Покровського.

Тепер порядкував на розробках від зорі до зорі. На-

вантажені аспідом гарби йшли в повіти Катеринославської губернії.

Якось до Покровського завітав голова губернського комітету по влаштуванню селянського побуту Міклашевський, з яким Поль давно не бачився.

— Вітаю вас, Олександре Миколайовичу,— заговорив Міклашевський урочисто.— На ваш аспід надійшло замовлення з Голландії.

— За приємну новину дякую,— стримано відповів Поль.

— Кажуть, що покровський аспід,— вів далі Міклашевський,— його обробка набагато краща, ніж у Франції і Бельгії. Губернатор граф Сіверс підписав контракт на його поставку.

«Навіть моєї згоди не запитали»,— з образою подумав Поль.

Міклашевський витягнув з портфеля густо списаний аркуш паперу, простягнув його Полю.

— У контракті все передбачено. Потрібен лише ваш підпис.

Поль, перебігши очима по угоді, поставив свій підпис і повернув папір.

— Не забаріться заготувати контракт і на руду,— мовив саркастично і, попрощавшись з Міклашевським, який не мав наміру затримуватись, тут же додав: — А то можете спізнитися.

— То ви вже чогось досягли? — не зрозумівши докору, перепитав Міклашевський.— Я завжди до ваших послуг.

Поль підняв голову, вже досить помітно посріблену сивиною, що з'явилася останнім часом, і всміхнувся.

Міклашевський ворухнув губами, наче хотів щось сказати, але, так і не зронивши жодного слова, сів у карету, а Поль рушив до копачів.

Люди все більше ремствували на важкі умови праці. З настанням холодів поширювались хвороби. Хто не міг іти на роботу, лежали в бараках без ніякої допомоги. На розробках Поль розшукав копача Федора. За ці роки він помітно постарів, зсутулився, тільки руки такі ж міцні, вузлуваті.

— Що робити з хворими? — запитав ніби сам у себе, і разом з тим звертаючись до копача, Поль.

Очі старого, немов щось відшукуючи, ковзали з дерева на дерево, креслячи невидимі кола.

— Потрібен лазарет,— мовив Федір, тяжко зітхнувши.

Поль провів рукою по лобі, кивнув головою. Він про це вже думав. От тільки хто будуватиме?

Маленький, примітивний лазарет зводили самі копачі, обпалювачі й візники. А тим часом Поль думав про фельдшера: де його візьмеш? Хто згодиться їхати в таку глушину? Знов треба клопотатися в губернії.

Наступного дня, завітавши на розробки, Поль виїхав до Катеринослава. Зразу ж зайшов до земської управи, яка містилася на Крутогірній вулиці, але розмова виявилася марною. Відвідав комітет по влаштуванню селянського побуту — теж невтішно. В канцелярії губернатора й слухати не хотіли. Згадав прізвище інспектора лікувального правління Павла Никифоровича Бойченка. Виявилося, що він хворіє. Довго не роздумуючи, попрямував до його помешкання. Розмова вийшла щирою, теплою.

Через кілька днів на розробки прибув середніх років чоловік з чорним шкіряним саквояжем у руці. Розшукавши Поля, відрекомендувався: фельдшер Дмитро Микольський.

— Радий, дуже радий зустріти вас.— Поль міцно потиснув йому руку.— Тільки майте на увазі, тут у нас польові умови. А роботи вистачить на п'ятьох.

— Знаю і бачу,— всміхнувся Микольський.— Сподіваюсь, стану вам у пригоді.

— Ще й як, дорогий Дмитре! — вигукнув Поль.— Ми повинні потурбуватися про здоров'я людей.

— Готовий приступити до своїх обов'язків,— мовив Микольський, роздивляючись довкола.

Аспідний сланець уже йшов за кордон, а з розробкою залізної руди справа не просувалась. Невже посилка з рудою загубилася десь на поштових станціях? Чи їй не надали в столиці ніякого значення? Нічого не залишалося, як чекати. Покинути розробки й поїхати до Петербурга не міг.

Одного вечора, переглядаючи черговий випуск «Горного журнала», натрапив на невеличку замітку про Маницьку експедицію, яку очолив відомий інженер, професор геодезії і геології Микола Павлович Барбот де Марні.

«Барбот де Марні... Так-так! Це він у свій час пішки сходив уздовж і впоперек Криворіжжя!» — згадав Поль.

Барбот де Марні майже його ровесник. Народився 1829 року. Вчився у Петербурзькому гірничому інституті.

Молодим науковцем за дорученням берг-колегії обстежував південь України. Особливо пильно приглядався до Кривого Рога. Тут розвідав жилу кварциту, яка мала в собі близько шістнадцяти відсотків заліза. Згодом служив на Уралі, брав участь у геологічній експедиції Гофмана і Грюневальда. А тепер вирушив у Маницьк.

Прочитавши замітку, Поль замислився. А що як зустрітися з уславленим геологом?

Своїм наміром поділився з дружиною. Скрушно хитнувши головою, Ольга Семенівна тільки руками розвела:

— Що ж вдієш, Олександре. Не хочеться відпускати тебе так далеко, але, коли намислив, їдь.

Залагодивши за кілька днів справи на виробітках та зібравши необхідні речі, Поль вирушив у далеку дорогу.

Був початок літа. Маницька низина зустріла Поля чистим небом і висушеною сіро-жовтою землею. Обрій був прозорий, ледь-ледь жовтуватий, наче аркуш казенного паперу.

Вже третій день візок торохтить каспійським степом. Його підкидає і підкидає на сухих грудках, і, здається, з ним здригається увесь білий світ. Хочеться зупинити коней, вийти і впасти на землю, щоб угамувати тремтіння кожної жилки, кожного нерва. А сірий обрій кудись біжить, залишаючи ледь вловимі грані.

Спека нестерпна. Хурман казах підганяє коней, хоче вирватися з цього степового пекла. Поль відчуває млість. Нема чим дихати, в очах тьмяніє, в роті пересохло. Намагається розслабитися, не ворушитися, щоб не паморочилося в голові. Треба думати про щось приємне. Але приємного в його подорожі поки що немає нічого. Хвилювала і невідомість, яка чекала його попереду. Як не вистачає йому зараз теплих слів дружини, її ласкавого погляду.

На експедицію Поль надибав поблизу Маницького лиману. Власне, не поблизу, а на самісінькому його березі. Ще з пагорка, спускаючись у видолинок, візник зраділо вигукнув:

— Вода! Багато води! Напувай коней. Пий воду сам!

Поль усім єством відчув: Маницьк. Скільки верст подолано, скільки злигоднів зазнали, а таки дісталися.

Візник занокав на коней, і ті швидко збігли з пагорка. Подорожні побачили на березі лиману намети. Біля них горіло вогнище, пахло димом, ходили люди. Сумніву не було: експедиція.

Розшукати Барбота де Марні виявилося неважко. Якраз мимо проходив молодий чоловік, який на питання Поля махнув рукою вліво:

— Он його крайній намет у комишах.

Поль скочив з візка і, запилений, втомлений, попрямував до прихистка професора. Відхиливши брезентову шторку, мовив:

— Дозвольте, Миколо Петровичу. Перед вами скромний археолог і геолог Олександр Поль з Катеринославщини.

Міцний, широкоплечий Барбот де Марні підхопився з саморобної табуретки, витягнув з рота люльку.

— Дуже радий, люди нам до зарізу потрібні! — Він міцно потис Полю руку, а потім, пильно глянувши на прибулого, запитав: — Даруйте, а хто вас направив сюди?

Поль усміхнувся.

— Вибачте, професоре. Але ви не так мене зрозуміли. Я не в експедицію прибув, а до вас особисто, своєю волею. В одній вельми делікатній справі.

— Он як, а я чекав підмоги.— Барбот де Марні на хвильку замислився і продовжив знову радісно, збуджено: — Але це не завадить нам випити чаю, вгамувати спрагу. Прошу до столу, чим багаті, як кажуть, тим і раді.

Розмова була жвава, задушевна. Професор, давно не маючи вістей з «цивілізованого краю», розпитував про новини, а дізнавшись, що Поль займається дослідженням залізної руди, до того ж у знайомих йому місцях, засяяв на обличчі:

— Знаю, знаю Кривий Ріг. У молоді роки там побував. Приїхав з Москви до Олександрії, звідти, мов запорожець, плив з якимсь дідом на дубовому човні по Інгульцю. Повсюди бачив, що селяни зводять загорожі й різні господарські будівлі з каменю. Зупинився, розговорився, де беруть цей матеріал, і дізнався, що з Кривого Рога. Зразу ж на око визначив: вмісту заліза в ньому щонайменше відсотків з п'ятдесят. Сповістив про це департамент, а сам вирушив далі на пошуки свіжих, ще не вивітрених кристалічних порід.

Поль усміхнувся.

— Вашу мандрівку по Україні добре пам'ятають. Вона залишила в нашому краї глибокий слід. Але зустрітися нам довелося ось де, в каспійських степах.

І Поль став розповідати про справу, яка привела його в Маницьку низовину. Потрібна його, професор-

ська, порада, а то й підтримка, бо вже скільки порогів оббив і все марно.

Барбот де Марні слухав Поля уважно, раз у раз хитав головою, чи то на знак згоди, чи заперечення.

— Що з того, що я обстежував південь України і, зокрема, Криворіжжя? — мовив з болем.— Мої папери так і залишилися без руху в гірничому департаменті... Важко буде й вам, Олександре Миколайовичу, пробити своє відкриття. Чим можу вам зарадити? Зараз же напишу підтвердження, що у ваших зразках руди майже сімдесят відсотків заліза.

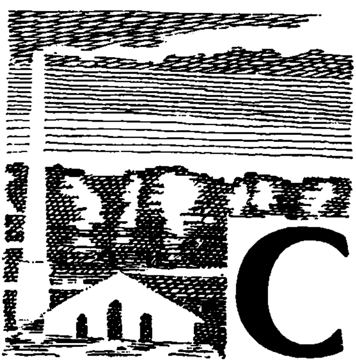
— Не знаю, як і дякувати вам, Миколо Петровичу,— розчулено сказав Поль.

— Не радійте передчасно, голубе дорогий,— урвав його Барбот де Марні.— Доведеться вам зазнати немало прикрощів. Треба від слів переходити до діла. Починати розробку криворізької руди. А де знайти фірму? Хто повірить у реальність справи навіть після мого підтвердження? Для ведення розробок потрібна до Кривого Рога залізниця. А це все одно, що зрушити голими руками скелю.

— Дякую, Миколо Петровичу, за відверту розмову,— зітхнув Поль.— І за гарні поради, і за листа... Кажуть, субота для людини, а не людина для суботи. Жереб кинуто! Тільки одного не розумію: чому мовчить департамент?

Барбот де Марні лукаво примружив очі.

— Дуже просто, голубе дорогий. Коли нічого сказати — мовчать. На жаль, це наша дійсність.

Зустріч з Джоном Юзом

Старання Поля по розгортанню розробок аспіду, мандрівки за реліквіями для музею старожитностей, праця в комітеті по влаштуванню селянського побуту здобули йому визнання в усій губернії.

На початку 1864 року в країні виникли земства. Їх завданням був «по можливості певний розвиток засад

міського самоврядування», але з забороною «втручатися у сфери урядових і станових властей та установ». Повсюди проходили вибори гласних. Коли вони відбулися на Катеринославщині, представником від Верхньодніпровського повіту в губернській земській управі став Поль.

З «Катеринославського ювілейного листка»

«Сесія першого скликання проходила з 15 до 29 вересня 1864 року. Членами губернської земської управи обрані: лікар Іван Гнатович Полішко, член губернської училищної ради Олександр Миколайович Поль і дворянин Михайло Михайлович Котляревський».

Хоч земства і були далекі від засад самоврядування, але вони проводили для місцевого населення корисну роботу: турбувалися про народну освіту, охорону здоров'я, відкривали недільні школи, вчительські семінарії, притулки. Почали діяти земські фінанси, позикові каси, еміритальні товариства, у провінціях відкривалися друкарні.

Через кілька днів після установчих зборів Поль, губернський гласний Залюбовський та інспектор лікувального правління Бойченко зібралися, щоб обговорити невідкладні питання.

Бойченка у Катеринославі добре знали й шанували, хоч він і не був місцевим мешканцем.

Народився Павло Никифорович у селі Ульянівці Харківської губернії. Навчався у сумському міському училищі, закінчив Харківський університет, працював лікарем на селі. Потім слухав лекції у Медико-хірургічній академії, знайомився з практикою лікувальних закладів Петербурга.

Із столиці Бойченко попросився у Катеринослав, де й почалася його невтомна діяльність. Він дбав про госпіталі для робочого люду, бо кількість захворювань на фабриках і заводах, де панувала тяжка праця, весь час збільшувалася, про забезпечення хворих медикаментами, міський водогін, поліпшення санітарних умов у місті. Як надзвичайно чуйну й безкорисливу людину, його призначають старшим лікарем катеринославських богаділень. Склавши екзамен у Петербурзькій Медико-хірургічній академії, він отримав посаду інспектора катеринославської лікувальної установи.

Відсутність у місті земської лікарні хвилювала його, і він поділився з товаришами своїми думками:

— Давно настала пора відкрити в Катеринославі земську лікарню. Адже переважна більшість населення по-

збавлена допомоги, не кожен може звернутися до приватного лікаря.

— Підтримую вашу ідею, Павле Никифоровичу,— схвально мовив Поль.

— Поставимо це питання на зібранні земської управи,— підхопив Залюбовський.

З-поміж усіх гласних катеринославського земства він був чи не наймолодший, але за свої тридцять років уже встиг зробити багато корисного. Будучи родом з Катеринославщини, вступив до міського училища, потім до гімназії. Пізніше навчався в Харківському університеті, брав активну участь у студентських концертах, що влаштовувалися для надання допомоги незаможним товаришам. У жителів міста великою популярністю користувався студентський український хор. Залюбовському спало на думку створити такий хор із земляків-катеринославців. Минуло небагато часу — і колектив цей з успіхом виступає на багатьох сценах міста, перед робітниками харківських фабрик і заводів. А у вільний час Залюбовський записує пісні, думи, приказки, легенди. Перлини народної творчості друкує у різних виданнях: М. Номис «Українські приказки, прислів'я та інше», «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Юго-Западный край».

По закінченні університету Залюбовський оселяється в Катеринославі. Його обирають гласним Новомосковського повіту.

Коли на зібранні земства з лікарнею в основному все з'ясувалося, Поль поділився з колегами своїми задумами: для розробок криворізьких залізних руд потрібна залізниця. Якщо вона проляже через край, відкриття копалень стане реальною справою. Для цього на криворізькі руди треба звернути увагу зацікавлених осіб у столиці, одержати авторитетне підтвердження вмісту в них заліза.

Залюбовський схвально хитнув головою.

— Пропозиції, Олександре Миколайовичу, логічні,— мовив він по хвилі.— Але як це зробити, на жаль, не уявляю. Тут потрібні кошти. А хто їх дасть?

— Треба спробувати,— озвався Бойченко.— Гадаю, слід негайно писати прохання до Петербурга. Прямо в міністерство фінансів. Нехай витрушують гаманці.

Того вечора Поль довго не спав. Наче справжній алхімік, чаклував над шматками породи, які зібрав у різних куточках Дубової балки. По кілька разів перекладав їх, підносив до свічки, тримав на долоні, розглядаючи з усіх боків, і тільки деякі складав у дерев'яний ящик — лаш-

тував посилку до Петербурзького Політехнічного інституту. В цьому науковому закладі сподівався знайти підтримку. Особливо покладав надії на краянина, професора Белелюбського, людину передових поглядів, невтомного трудівника на ниві науки і прогресу.

Посилка пішла. Допоки буде з'ясовуватися у Петербурзі, Поль надумав заручитися підтримкою промисловців Донецького басейну. Цей край усе відчутніше заявляв про себе. У 1866 році надійшло розпорядження гірничого департаменту про розвиток казенної виплавки чавуну на півдні України. Незабаром було зведено і пущено завод у Лисичанську. Але спроба металургійного виробництва закінчилася повною невдачею: місцеве вугілля погано коксувалося, підвезення руди з віддалених місць обходилося дуже дорого. Завод для казни виявився збитковим, і після виплавки 30 пудів чавуну його закрили.

У тому ж році концесію на спорудження заводу залізних колій одержав верхньодніпровець Кочубей. Здавалося, справа піде на лад. Та всі зусилля виявилися марними, і своїми правами Кочубей поступився англійцеві, колишньому директорові Мільвольського заводу, ковалю за професією Джону Юзу. Він одразу ж у Лондоні створює «Новоросійське товариство кам'яновугільного, залізного та калійного виробництва».

Юзові надавалися казенні землі і субсидії. Завод створювався на пустирі поблизу села Олександрівки. Всі необхідні машини й устаткування з Англії доставлялися морем до Таганрога, звідти далі їх перевозили на волах. З Англії прибули також майстрові й досвідчені робітники.

Оселившись на хуторі Смоляниновому, Джон Юз збудував невелику кузню, де виготовляли інструменти для будівництва. Новоросійське товариство під своє управління взяло дві шахти з кам'яновугільними покладами. Шахти поглиблювали, розширювали старі штреки і прокладали нові. Поблизу рудників з'явилися землянки для найманих робітників.

З початком будівництва заводу і шахт Новоросійського товариства утворилося ціле селище. Незабаром воно злилося з хутором Олександрівського рудника. Так виникла Юзівка.

Збираючись у дорогу, Поль міркував: для споруджуваного заводу Юза потрібна залізна руда. Отже, він спер-

шу ретельно все підрахує і врешті-решт погодиться на будівництво залізниці, якою можна буде доставляти її в Донецький басейн.

Приїхавши на місце, Поль був дещо розчарований. Рудник являв собою не масивну споруду, а звичайнісіньку дощату вежу. Рипіли лебідки, туди-сюди сновигали робітники в шоломах. Усе тут було буденне, звичайне, як на будь-якому іншому підприємстві, які йому доводилося бачити. Кожен виконував щось своє, що було для нього неприємною повинністю. Обличчя в людей були втомлені, похмурі.

Поль підійшов до робітника, котрий порпався біля линви, прив'язаної до лебідки, і запитав, де можна бачити хазяїна.

Робітник випростався, витер обличчя і помахав руками, мовляв, не розумію. Здогадавшись, що перед ним англієць, Поль перепитав по-англійськи, де Джон Юз. Англієць закивав головою на знак того, що зрозумів запитання:

— Джон Юз, сер, він там, внизу... За кузнею...

Поль подякував і пішов у напрямку, куди показав йому робітник-англієць.

Путівець, круто звиваючись, вів у вибалок. Пройшовши метрів з триста, Поль угледів щось середнє між землянками й індійськими хатинами з романів Фенімора Купера. Халабуди були розкидані по вибалку без будь-якого плану, не захищені од вітрів жодним деревцем чи парканом.

На краю цього похмурого селища, під пагорком, наспіх вкрита соломою, що стирчала зусебіч, і чипіла кузня Джона Юза. Двері були відчинені навстіж, з них валив чорний дим. Повагавшись якусь мить, Поль увійшов усередину. В кузні працювало чоловік з десять. Одні підтягували довге залізне пруття, другі рубали його на шматки, треті подавали їх ближче до горна. За високим ковадлом стояв дужий, широкоплечий чоловік років сорока у довгій робі з мідними гудзиками, розлогий капелюх зсунувся аж на потилицю.

— Даруйте, мені потрібен Джон Юз,— привітавшись кивком голови, звернувся до нього Поль.

Коваль зрозумів запитання і вказав рукою на бороданя з масивною люлькою в зубах, що спостерігав за роботою. Він швидше нагадував бувалого моряка, ніж підприємця, як собі його уявляв Поль.

Обминаючи робітників і обережно переступаючи через

розкидане довкруж залізяччя, Поль пішов до бороданя, який був тут хазяїном. Відрекомендувавшись і пояснивши в кількох словах, за чим приїхав, чекав, що відповість Юз.

Англієць витяг з рота люльку, кивнув головою, хвилю подумав і запропонував пройти до контори — там зручніше буде розмовляти, і вони все обміркують.

Підсунувши гостеві єдине крісло, сам господар сів на ослін і приготувався слухати.

— Містер Юз, моє прізвище Поль. Кілька років я займаюся криворізькою рудою. Вона потрібна для вашого заводу, інакше чавуну не виплавиш. Ви зможете одержати її, з певними, правда, труднощами і затратами.

Юз набив тютюном свою масивну люльку, запитав:

— Пробачте за цікавість, сер, але скількома сотнями тисяч карбованців володієте ви?

— Щонайбільше можу вкласти сто п'ятдесят тисяч,— відповів Поль.— У таку суму оцінено весь мій маєток у Малоолександрівці, який дістався мені від батька. Вас це влаштовує?

Запала мовчанка.

— На перших порах вистачить,— мовив нарешті Юз.— Якусь справу з вами можна мати, містер Поль. Отже, ви хочете почати розробки у криворізькому гірничорудному районі? Що там є залізна руда, мені відомо. Знаю також, що до вашої затії ставляться з недовірою.

— Прихильності, звісно, я не знайшов.— Поль тяжко зітхнув.— Але затія ця немарна. Є підтвердження професорів Ковалевського і Барбота де Марні про вміст у криворізькій руді до шістдесяти відсотків заліза. Розробки можна почати негайно.

Юз затягнувся димом.

— Гаразд,— сказав він.— Усе це, звичайно, дещо важить. Але скажіть мені, містер Поль, хто возитиме руду і на чому? Може, на волах? Я добре знаю, що таке ваші шляхи. Ми вже возили машини для заводу з Таганрога. Для руди не воли потрібні. Потрібна залізниця до самого Донецького басейну. А тут, містер Поль, розмова особлива.

— Даруйте, сер,— урвав його Поль.— Саме за цим я і навідався до вас. Залізниця буде! Але перед тим як її прокладати, потрібні гарантії, що донецькі металургійні заводи Джона Юза приймуть криворізьку руду.

Юз підвівся і, заклавши свої здоровенні руки коваля за спину, сказав:

— Містер Поль, я бачу, ви чесна і благородна людина. Даю вам письмове підтвердження, що кожен пуд криворізької руди візьмуть заводи Юза. Але скористайтеся з моєї поради. У Фрейбургу, в Саксонії працює знаменитий академік Бернгард Котта. Якщо ви заручитеся його авторитетом, справа значно просунеться. Щоб схилити власті на побудову залізниці, потрібні вагомі докази. Бажаю удачі, містер Поль.

Упевненість, що Політехнічний інститут неодмінно відгукнеться на його посилку з рудою, не полишала Поля. Тепер необхідно порушити клопотання про спорудження залізниці. Він не міг собі пробачити, що згаяв час, не взявся за цю справу півроку тому. Розгорнувши папери, сів писати клопотання до міністерства шляхів сполучення і гірничого департаменту.

Минуло півроку, а відповіді ні з міністерства, ні з департаменту не надійшло. Це псувало настрій, сковувало енергію. Але він так легко не здасться. Потрібно використати будь-яку можливість, щоб зрушити справу з мертвої точки. І чи не найперше земство. Хай це не дуже впливова установа, але іншого виходу немає. До того ж обіцяв свою підтримку Залюбовський.

Розмова з головою катеринославського земства Янченком вийшла невтішною. Мало не розсварилися зовсім. Поль доводив, що для експлуатації криворізької руди потрібна залізниця, Янченко вважав це абсурдом, мовляв, ніхто в таку затію не повірить.

— На найближчій сесії, де йтиметься про губернську земську лікарню, я виступатиму,— твердо сказав Поль.— І поведу, звичайно, мову про залізницю.

— Вас не підтримають,— урвав його Янченко.

На черговому засіданні земства він грунтовно обстоював потребу спорудження в Катеринославі губернської земської лікарні. Проти самої думки особливих заперечень не виявилося, але гласні висловлювали побоювання, що найближчим часом земська каса навряд чи зможе субсидувати будівництво, тож слід утриматися від прийняття ухвали, допоки не надійдуть відповідні кошти.

— Сором обіймає душу: хвороби забирають людські життя, а ми не маємо коштів на лікарню,— обурено мовив Поль.— І це в той час, коли можна поставити на службу нашому краю незліченні багатства Кривого Рога.

— Про криворізьку руду зараз тільки й мови. Але,

даруйте, яка гарантія її розробок? — запитав з місця Бурханівський.

— Можу сказати, Іване Васильовичу,— повернувся до нього Поль.— Професор Барбот де Марні підтверджує вміст у ній шістдесяти відсотків заліза. Це засвідчує також дослідник Донецького басейну Ковалевський.

— Ви всерйоз гадаєте підняти ці скарби? — кинув проникливий погляд на виступаючого гласний Потоцький.

— Розробки вже окреслилися, вони реальні, необхідні, в цьому зацікавлена вся губернія. Щоб їх реалізувати, потрібна залізниця,— відповів Поль.

— Ого-го,— кахикнув Нестелей.— Добродій Поль, мабуть, вважає це іграшкою, дитячою забавою?

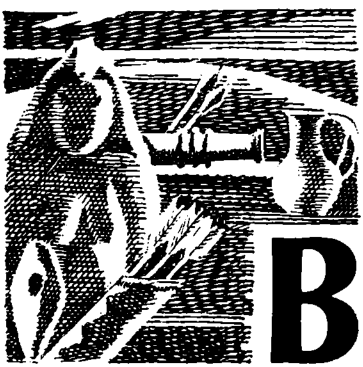
Поль уважно подивився на нього.

— Навпаки, це дуже серйозна справа — підняти в найближчий час на поверхню те, що в землі створювалося віками.

По останніх словах Поля підвівся голова земства Янченко.

— Ми щойно вислухали цікаву пропозицію шановного Олександра Миколайовича. Не приховаю, він і мене запалив своєю ідеєю. Поклади, що лежать у Кривому Розі, мусять служити поступу.

Поль зустрівся поглядом з Янченком і вдячно вклонився: таки підтримав! А переговорив з ним, звісно, ще й Залюбовський.

Екзамен на магістра історії

Влітку 1869 року Поль одержав листа з Одеси. На штемпелі значилося: «Товариство історії і старовини».

«Що б то могло бути?» — зацікавлено думав він, розкриваючи конверт.

З півроку тому це ж товариство попрохало його надіслати всі необхідні дані про себе, а також письмову згоду на прийняття його до цієї авторитетної наукової установи.

У наукових колах про Одеське товариство історії і старовини линула добра слава. Воно було центром, куди стікалася найновіша інформація з археології, етнографії, краєзнавства південних губерній країни.

Товариство почало свою діяльність 23 квітня 1839 року. Його фундаторами були відомі громадські діячі Олександр Скарлатович Стурдз, Дмитро Максимович Княжичев, Андрій Якович Фабр, Михайло Михайлович Кирияков, Микола Никифорович Мазуркевич.

У статуті товариства значилося, що мета його — збирати, описувати і зберігати всі залишки старожитностей, які відкриваються на півдні, або ті, що мають до неї відношення; займатися розшуками, розбором і поясненням документів та актів, котрі до цього краю стосуються, піддавати критичному дослідженню свідчення давніх письменників про історичні пам'ятники, розшукувати їх сліди в нинішній час; нагромаджувати для майбутньої історії правдиві відомості про теперішній стан краю; друкувати зібрані матеріали.

Для розширення своєї діяльності товариство залучало не тільки вчених, а й любителів старовини, які займалися пошуками з власної ініціативи. Таких людей воно всіляко заохочувало. Але членами товариства могли бути лише ті, хто проявив себе як справжній історик, археолог чи етнограф, одне слово, вчений.

Серед активних членів товариства були ректор Московського університету М. Т. Коченовський, професор цього ж університету М. П. Погодін, професор Київського університету М. О. Максимович, професор східних мов Академії наук Х. Д. Френ, професор Дерптського університету Л. Крузе, а також учені зарубіжних країн — Луїджі Томасо з Італії, Вікентій Піг з Праги, Дмитро Азаревич з Варшави, Гнат Ягич з Відня.

З перших років свого існування товариство почало вносити вагомий вклад у розвиток науки. Видані ним записки, колекції старовинних монет, медалей, карт, планів, рисунків, твори з історії та археології прислужилися багатьом дослідникам молодших поколінь. Товариство врятувало від загибелі не один прекрасний пам'ятник краю: статуї, колони, капітелі, архітектурні орнаменти, речі домашнього вжитку, зброю, знаряддя кам'яного і бронзового віків, рукописи, гравюри, грамоти, ікони.

Одна за одною виходять грунтовні наукові розвідки, котрі привертають увагу археологів та істориків не тільки в Росії, а й за рубежем. Знавець краю Мазуркевич видає

через товариство відразу дві роботи: «Малюнки паломника Василя Барського» та «Початок книгодрукування в Новоросійському краї»; Княжич у праці «Кам'яні баби» описує матеріальну культуру далеких племен і народів; Фабр у книзі «Про пам'ятники деяких народів, що населяли Новоросійський край» досліджує старовинне мистецтво.

Слідом за ними виходять книги Шабельського «Історичний опис Північного Дінця», Вартельяка «Запорізька старовина», Диброви «Місто Олешки», Бухтєєва «Олександропільський курган», Латишева «Загадкові ольвійські надписи».

З багатьма роботами Поль був знайомий, тепер йому належало познайомитися з їхніми авторами, оскільки в листі сповіщалося про обрання його членом товариства, а також про те, що він має виїхати на чергове наукове зібрання. У проспекті значилося, що на ньому виступатимуть президент товариства Мазуркевич, професор Новоросійського університету Юргевич, професор Петербурзького університету Кверін.

Коли Поль зайшов до приміщення на Чорноморському проспекті, в якому містилося товариство, там було людно. Точилися жваві розмови, присутні збиралися групками. Певно, за фахом і спільними інтересами. Про це Поль здогадався одразу, але оскільки знайомих не було, то, кивнувши праворуч і ліворуч головою на знак вітання, попрямував до столу секретаря Юргевича. Відомий учений, професор Новоросійського університету зустрів незнайомця тепло.

— У наших пенатах ви, напевно, вперше? — запитав зичливо.— Прошу сідайте і викладайте, з чим до нас.

— Справді, до Одеси я прибув лише щойно. Моє прізвище Поль, Олександр Миколайович. З Катеринославщини.

— Раді вас бачити, шановний! — Юргевич простягнув руку.— А заразом щиро привітати з обранням дійсним членом Одеського товариства історії і старовини.

Поль чемно вклонився.

— Бути в лавах товариства для мене, безумовно, велика честь. Навіть сумніваюся, чи заслуговую її.

— Одеське товариство знає вас як наполегливого дослідника краю.— Юргевич зробив жест рукою.— Ваші знахідки скіфського світу, запорізької старовини збагатили

науку. Після нашого сьогоднішнього зібрання на вас, Олександре Миколайовичу, чекає одна несподіванка. Збирається цікава експедиція. Але про це поговоримо дещо пізніше.

Юргевич підвівся з-за столу і, взявши Поля під руку, без поспіху попрямував до залу.

Чергове засідання товариства відкрив його віце-президент, попечитель Одеського учбового округу Микола Іванович Пирогов.

Йшлося про подальше дослідження Новоросійського краю, особливо в його південній частині.

Раз у раз оглядаючи м'яким поглядом присутніх, Пирогов говорив про безцінні скарби, вже відкриті і які ще належить відшукати для майбутніх поколінь.

Після Пирогова, виступ якого був зустрінутий дружними оплесками, слово взяв палкий ентузіаст товариства Долинський. Високий, підтягнутий, з ледь посивілими скронями, він піднявся на трибуну, і зал одразу затих, наготувався слухати. А він цікаво говорив про містечко Нікополь, про давні кургани, про необхідність експедиції по Дніпру за скіфськими знахідками.

Його змінив Мазуркевич. Натхненно звучали його слова про пошуки реліквій грецьких колоній. Професор Кверін наголосив на увічненні історичних місць звитяг запорожців.

Історик Юргевич залишився вірний своїй темі — історія Ольвії, він говорив про розшуки слідів її культури:

— В цій царині перші кроки вже зроблені. Ще у 1824 році в містечку Понятівці, поблизу Дніпра, знайдено горщик з ольвійськими монетами — понад шістсот штук. Саме з цього приводу в «Одесском вестнике» з'явилося повідомлення Івана Стремпківського «Думки стосовно пошуків у Новоросійському краї». Ця справа знайшла нового палкого прихильника. Маю на увазі завзятого шукача старовини, який зараз тут присутній,— Олександра Миколайовича Поля. Таким членом товариства можна посправжньому пишатися.

У Поля шуміло в голові, від хвилювання очі заслав туман. Тут, у присутності поважної публіки, так оцінено його старання. Щоб приховати збентеження, він опустив голову і став роздивлятися «Одесский вестник».

За кафедру виходило ще кілька осіб, з-поміж них киянин Володимир Боніфатійович Антонович та львів'янин Антін Степанович Петрушевич. Дійшли єдиної думки: відрядити у Придніпров'я експедицію для дослідження

старовинних курганів, насипів, валів, споруд, кам'яних баб.

У залі знову пролунали оплески. Президент товариства Строганов, який виступив наприкінці, сказав, що на таку думку він радо приєднується і що під час перерви, очевидно, визначаться кандидати на членів експедиції.

Не встиг Поль підвестися з місця, як до нього підійшли Пирогов і Долинський.

— Радий з вами познайомитися,— простягаючи руку, м'яко мовив Пирогов.— Хоч заочно я вас добре знаю.

— Щиро зворушений, Миколо Івановичу,— з відчутним хвилюванням відповів Поль.— Признатися, не чекав, що про мене знають в наукових колах Одеси.

Долинський, який стояв поруч мовчки, повернувся до Поля, нараз розвіяв його сумніви:

— Вас, Олександре Миколайовичу, в Одесі не тільки добре знають, а й високо цінують. Ваша заслуга перед наукою неабияка. Але ви спроможні зробити більше. Тому серед членів передбачуваної експедиції в числі перших стоїть ваше ім'я.

Поль здивовано стенув плечима.

— Даруйте, але я не маю наукового звання. Дію на власний розсуд. До того й часу в мене обмаль.

— Так потрібно, Олександре Миколайовичу! — Пирогов поклав на плече Поля руку.— Ви, як ніхто, добре знаєте місцевість, стоптали її своїми ногами — то на вас велика надія.

Експедицію зібрали швидко. Її керівником офіційно призначили археолога Чиркова, але основна робота лягла на плечі Поля. Ще до від'їзду з Одеси він уточнював маршрут, робив у записнику креслення, помічав дороги і путівці, заносив стоянки, села, хутірці, найцінніші споруди. Малося на увазі оглянути весь південь Катеринославщини, особливо Подніпров'я, з його прадавніми курганами, земляними валами, могилами — серцевину скіфського світу, і видати матеріали окремою працею.

З Одеси експедиція вирушила в першій половині серпня 1869 року. Навантажені спорядженням і продуктами вози рухалися вузькими, звивистими, що розповзалися по всьому степу, путівцями.

Свою роботу експедиція почала у Катеринославському повіті, поблизу Олександрополя, з огляду Лугової могили.

— Ось вона, таємниця давніх часів! — захоплено вигукнув Поль, показуючи Чиркову на велетенський курган.

— Тож перенесемо його до своїх записників,— мовив керівник експедиції.— А вже потім відкриватимемо для науки.

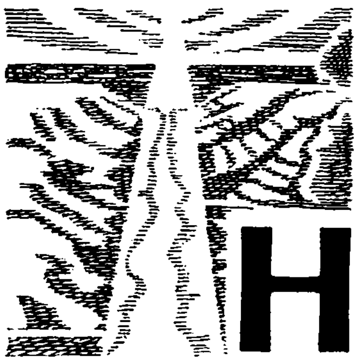
Поль був щасливий. Експедиція працювала з ранку й допізна. Оглядали споруди, земляні вали, рови, давні стоянки.

З Олександрополя вирушили до Самарсько-Миколаївського монастиря. І знову шлях від села до села, від хутірця до хутірця, степом і понад сивим Славутичем.

У Придніпров'ї експедиція пробула два місяці. За цей час було складено двадцять дві таблиці топографічного атласу Дніпра, виготовлено схему Самарсько-Миколаївського монастиря, описано десятки курганів, насипів, печер, земляних валів, стоянок давньої людини.

З Чирковим прощалися тепло.

— Екзамен на магістра історії склали ви, Олександре Миколайовичу, на відмінно,— сказав він Полю, й вони міцно потиснули один одному руки.

Для загального добра

Невблаганно збігав час. А з його плином на голову Поля, як осіннє листя, валилися прикрощі. Одна за одною.

Криворізькі розробки все менше давали прибутків. Умови ручної праці, без машин, без хороших доріг ставили справу в скрутне становище. Бачачи це, Кочубей виявив бажання розірвати контракт з Полем, тим паче, що став спільником Юза. Йти на ризик йому не хотілося. Ще менше його хвилювала й та обставина, що Поль заліз у борги. Дізнавшись про цей намір Кочубея, Поль поспішно виїхав до Верхньодніпровська.

«Треба будь-що залагодити справу, інакше розробки

підуть шкереберть»,— з гіркотою в душі розмірковував він дорогою.

Надій на успіх було мало. Щоб підняти акції, потрібні асигнування, які вже геть вичерпані.

Поль зустрівся з Кочубеєм у його верхньодніпровській садибі. Недавні компаньйони почувалися незручно, і тому Поль вирішив не зволікати із справою, задля якої приїхав.

— Якщо ми зараз відступимо, може назавжди загинути діло, так вдало розпочате.— Намагався говорити спокійно, але в його голосі звучав стриманий гнів.

Кочубей зробив роздратований жест.

— Людина, як і держава, мусить дбати найперше про себе. Тільки тоді досягається загальний поступ.

— Даруйте,— схвильовано заперечив Поль.— Людина є суспільною істотою і не може замикатися в суто своїй личині. Так і держава. Влада, яка не опирається на згоду тих, на кого вона поширюється, є звичайнісінький обман, який не може довго тривати. Хіба події в Європі не засвідчують цього? — Помовчавши трохи, мовив з почуттям: — Ми з вами спасували перед випробуваннями. Якщо хочете, зрадили бідаків, які не мають шматка хліба.

Кочубей аж пересмикнувся від останніх слів. Втупивши очі в підлогу, важко перевів подих, потім, різко махнувши рукою, заговорив:

— Гаразд, Олександре Миколайовичу, я продовжу свій контракт. Але тільки на один рік. Потім проявлю твердість.

Поль усміхнувся.

— Іншого від вас, Василю Степановичу, я й не чекав. Аспідні розробки не повинні загинути.

Потиснувши Кочубеєві руку, попрощався і одразу вирушив у зворотну дорогу. На один рік це теж непогано. А там щось, може, придумає.

Тепер Поля хвилювало інше: чому мовчить Петербург? Уже втретє звертається до міністерства шляхів сполучення щодо спорудження залізниці. А відповіді ніякої. Розглядають клопотання чи поклали під сукно?..

Через місяць наполегливих домагань Поль одержав аудієнцію у Катеринославського генерал-губернатора, дійсного радника Дудіна-Берковського.

Губернатор важкою ходою міряв свій просторий кабінет і говорив:

— Дуже незадоволений. З Петербурга надсилають усілякі запити. Замість того, щоб тверезо поглянути на суть справи — кому потрібні ваші камінці, без них у департаменті вистачає клопотів, ви продовжуєте надсилати свої посилки. А тепер заводите мову ще й про залізницю... Вам належить зайнятися своїми безпосередніми обов'язками. Здається, ви адвокат?..

Поля аж пересмикнуло, але він зусиллям волі стримав нервовий тик на обличчі.

— Даруйте, ваше превосходительство, але саме ці камінці можуть принести велику користь губернії, а не моя адвокатська практика. Багатства Кривого Рога незліченні, і залізниця має відкрити до них доступ, перевозячи їх у Донбас.

— Ви затіяли нездійсненне,— урвав його губернатор, сідаючи за масивний стіл.— Вся справа в тому, що парові залізничні шляхи збиткові в економічному відношенні, вони потребують кам'яного вугілля, а його нам бракує. У Катеринославській губернії досить кінного транспорту.

Поль злегка всміхнувся.

— Даруйте, але знаменитої гоголівської трійки замало для нашого часу. Швидкість — це вимога нової доби. До того ж саме залізниця дасть губернії донецьке вугілля.

— Ваші проекти не що інше, як марення! — вигукнув губернатор і, щоб угамувати гнів, уп'явся довгими пальцями в поруччя крісла, за хвилю повторив уже стримано: — Ваші проекти, на жаль, неприйнятні.— Він кинув байдужий погляд у вікно, прислухався до бою великого годинника, що стояв у кутку, підвівся з крісла, даючи зрозуміти, що розмову закінчено.

Поль теж підвівся, попрощався і вийшов. На серці ніби лежав важкий камінь.

Того ж дня у Петербург пішла таємна депеша.

З донесення справника Верхньодніпровського повіту Браїловського в гірничий департамент

«На ваш запит сповіщаємо, що Поль Олександр Миколайович, 1832 року народження, одружений, закінчив Дерптський університет, за фахом юрист — мешкає в поселенні Веселі Терни Верхньодніпровського повіту. Його затія стосовно криворізької руди є маніакальною, оскільки він сам страждає розладом розумових здібностей».

Поль був приємно вражений, коли за смугою невдач час приніс йому добрі вісті. Одну за одною. Такі бажані, такі жадані.

Він одержав листа з Петербурзького Політехнічного інституту, в якому сповіщалося, що надіслані ним зразки криворізьких залізних руд викликали зацікавлення вчених. Частина мінералів виставлена для огляду в інститутському музеї. Сумніву у фахівців не виникає: шматки породи не що інше як руди. Їх досліджують у лабораторії і незабаром виявлять точний вміст у них заліза.

Минуло близько півроку. Поль зранку порпався на розробках, коли до нього підійшли два елегантно вдягнутих чоловіки. Придивився уважно — ні, незнайомі. Тамуючи хвилювання, наготувався слухати.

— Інженер Мещерін! — назвався один, високий, з ледь посивілими скронями.

— Фронкевич! — простягнув руку другий, літній, кремезний чоловік і щиро всміхнувся.

Поль вклонився.

— Радий знайомству. Чим можу бути корисний?

— З Петербурга до вас, Олександре Миколайовичу,— пояснив Мещерін.— Будемо оглядати криворізькі поклади.

— На ваше прохання,— уточнив Фронкевич.

— Щиро вдячний вам,— розчулено мовив Поль.— Кривий Ріг не приховає од вас своїх багатств.

До справи приступили одразу ж. Поль зняв з розробок копачів і виділив їх у розпорядження Мещеріна і Фронкевича. Було вирішено досліджувати поклади неподалік Дубової балки по колу і спускатися до Саксагані. Мещерін нашвидкуруч накреслив план лівого боку, а Фронкевич — правого. Таким чином у них вимальовувався увесь простір поблизу балки.

— Що ж, тут і почнемо! — мовив Мещерін.

Копачі (їх було чоловік з двадцять) взялися за лопати. Копали шурфи в напрямку, вказаному інженерами. А Мещерін і Фронкевич у супроводі Поля пішли оглядати довколишні місцини, простим оком і в зорову трубу вивчали поверхню, послідовність нашарувань різних порід, брали зразки мінералів.

Перед обідом знову повернулися до копачів. Поль з хвилюванням підходив то до одного, то до другого, брав у руки глей, сподіваючись побачити в ньому кристалики руди. Але її не було, і він відходив розчарований.

Шурфи помітно глибшали. Люди працювали по коліна в холодній воді. Весь час її вичерпували відрами. На глибині близько двох сажнів глина виявилася така тягуча, що копати далі не було ніякої змоги.

Мещерін якусь мить стояв збентежений. Невже помилився у кресленні? Сказав, ніби виправдовуючись:

— Ні, помилка виключається. За всіма ознаками, тут має бути руда.

— Що ж, шукатимемо,— мовив Фронкевич.

Першого дня так нічого і не знайшли. Наступного теж. Поль уже не на жарт почав турбуватися. Помітно хвилювалися Мещерін і Фронкевич. Ще й ще раз оглядали скелі, перебирали в руках глину, але від свого начерку не відступали. Копати, тільки копати!

Через тиждень напрямок довелося змінити. Копали на північ. Досліджували місцину метр за метром. Уся поверхня вкрилася вузькими глибокими шурфами.

Нараз Мещерін нахилився, узяв в руки викинуту землю. Пильно роздивившись, зраділо вигукнув:

— Ось вона, залізна руда!

У Кривому Розі Мещерін і Фронкевич пробули ще тиждень, зробили опис місцини і поспішили до столиці, щоб підтвердити клопотання Поля щодо розробок.

Через місяць до Кривого Рога знову прибула експедиція. Цього разу набагато чисельніша.

— Хто ж ви будете, шановні гості? — простягаючи руку, запитав Поль у прибулих.

— Представляємо гірничий департамент,— відповів чоловік у формі гірничого інженера.

— А ми відряджені морським відомством,— додав чоловік, що стояв поруч.

— Ласкаво просимо! — мовив Поль.— Перед вами у Кривому Розі побували інженери Мещерін і Фронкевич. На жаль, не можу познайомити вас з їхніми висновками. Поки що їх не одержав.

— Не турбуйтеся, Олександре Миколайовичу,— сказав представник гірничого департаменту.— Ми їх читали. Наше завдання скласти схему району, підготувати пропозиції для наступної експедиції.

Дубова балка з її мальовничими скелями, бурхливими потічками, глибокими ущелинами приємно вразила приїжджих.

— Справжнє диво природи! — вигукнув інженер мор-

ського відомства.— Признаюся, побував я в багатьох країнах, а навіть в Італії подібного не бачив.

— Ще більше диво сховане під землею,— сказав Поль.

Наступного дня, уважно оглянувши місцевість, гірничий інженер позначив її хвилястим контуром на папері, зафарбовуючи кам'яні виступи темнішими й світлішими штрихами.

Експедиція працювала більше місяця. Зразу ж по її від'їзді Поль одержав листа з Політехнічного інституту: лабораторія офіційно підтвердила вміст у криворізькій руді сімдесяти відсотків заліза.

В Європу

Тепер Поль вирішив здійснити поїздку за кордон, про яку довго мріяв. Мав на меті ознайомитися із станом аспідної промисловості і звернутися у Фрейбургу до професора Гірничої академії Бернгарда Котта, щоб заручитися його підтримкою.

Залагодивши необхідні формальності у Петербурзі, який уже дихав першим скупим теплом, вирушив потягом до Берліна. Тут мав зробити пересадку. До відходу потяга на Фрейбург випало кілька годин, щоб ознайомитися з містом. Взявши візника, попросив провезти головними вулицями і з цікавістю роздивлявся величні архітектурні споруди, милувався витонченими колонами Оперного театру та Королівської книгозбірні, гранітним мереживом набережної Шпрее.

Повернувся на вокзал стомлений, але сповнений вражень. Тепер шлях проліг до Саксонії. Роздивляючись за вагонним вікном ніби штучні пейзажі, які бачив на картинах Дюрера, Поль подумав про те, як його зустрінуть у Гірничій академії, бо їхав без будь-яких рекомендацій.

У Фрейбург потяг прибув наступного дня по обіді. Ще здаля Поль помітив на обрії синю димку, з неї визирнув кам'яний хребет, над яким зависло сонце, освітлюючи гострі вершини.

Фрейбург, невелике і водночас немале місто, одне з найстаріших у Саксонії, на кордоні з Францією, був оточений мальовничими Рудними горами.

Колись саме сюди, в Гірничу академію, для набуття досвіду відшукування руди і добування з неї металу було відряджено Ломоносова. Вчився Михайло Васильович п'ять років у великого фахівця гірничорудної справи Генкеля. Опановував хімію, мінералогію, геологію, основи переробки копалин, відвідував заводи, шахти. У своїх записах залишив найтепліші відгуки про Фрейбург і Гірничу академію.

А як зустріне місто його, Поля?

Неквапно йшов вулицею, яка пролягла вздовж стін з кам'яними вежами. Попереду добре проглядався шпиль церкви святого Петра, ліворуч розташувався собор п'ятнадцятого століття, збудований у стилі пізньої готики. Сонце золотило мури замку Фрейденштейн, вигравало на мереживі Золотих воріт — відомих у багатьох країнах архітектурних пам'ятниках міста.

За якусь годину Поль пройшов майже все місто і зрештою опинився перед прочиненою брамою, за якою височіла чотириповерхова готична будівля академії.

Тамуючи хвилювання, попростував повз зелений живопліт стрижених газонів вузенькою алейкою, викладеною квадратними плитами. Масивна будівля скидалась на фортецю, лише не мала бійниць.

Піднявшись на другий поверх, Поль постукав у важкі дубові двері канцелярії.

— Зайдіть! — почув відповідь ізсередини.

У темному шкіряному кріслі сидів високий худорлявий чоловік з блідим обличчям і такими ж блідими руками.

— Чим можу бути корисний? — запитав він, часто моргаючи, мабуть, від перевтоми і недостатнього освітлення, бо в кімнаті було напівтемно.

— Археолог з Росії,— відрекомендувався Поль, простягаючи візитну карточку.— Прошу аудієнції в академіка Котта.

— Здрастуйте, гер Поль! — Секретар підвівся з крісла.— Прошу сідайте. На жаль, академік буде тільки завтра. Я йому одразу ж доповім про вас.

Секретар заморгав частіше і простягнув Полю портсигар, сам перший узяв цигарку. З ввічливості Поль теж припалив і, випустивши дим, сказав:

— До завтра в мене багатенько часу. Будьте так лю-

б'язні, чи не змогли б ви мені посприяти оглянути рудню?

— О, будь ласка! — погодився секретар.— Рудня Беримена, так би мовити, у володінні нашої академії. Я дам вам перепустку.— Він узяв папірець, написав прізвище Поля і мету відвідання рудні, скріпив своїм підписом і з ввічливою усмішкою віддав перепустку.

Подякувавши, Поль вийшов з канцелярії.

Рудня знаходилася біля підніжжя Рудних гір, якраз навпроти старої башти. Здалеку було видно риштування, копри. Наблизившись, Поль побачив людей, які метушилися на подвір'ї.

Беримена знайти на рудні виявилося неважко. Один робітник у зношеній курточці і великому брезентовому капелюсі, що закривав майже пів-обличчя, показав рукою на високого молодого чоловіка, який стояв біля коловерта.

— Ото і є інженер Беримен.— В його голосі вчулося здивування, що хтось не знає інженера.

— Значить, з Росії? — перепитав Беримен, вислухавши Поля.— Прошу, гер Поль, чим можу вам послужити?

— Якщо ваша ласка, хотів би ознайомитися з процесом добування руди,— мовив Поль.— У вас, напевне, немає таємниць?

— Що ви, що ви, гер Поль,— усміхнувся Беримен.— Ми зараз пройдемо руднею, ви все побачите своїми очима. Прошу, спершу заглянемо до штольні.

Дорогою Беримен раз у раз давав розпорядження робітникам, ті кивали головами, продовжуючи робити своє. Видно було, що праця тут не зупиняється ні на хвилину.

Штольня виявилася не такою, як уявляв її Поль. Була це не штольня, а величезна, що й зором не осягнути, ущелина, яка тяглася згори і своєрідними круговими терасами, якими після вибраної породи туди й сюди повзали паровики, спускалися донизу. Поль мимохіть подумав, що в Кривому Розі основним тяглом є коні, які зайняті на транспортуванні сланців, підвезенні їх до сушильних печей і транспортуванні аспіду. Тут же зі штольні з вщент навантаженими вагонетками до металургійного заводу, де плавиться чавун, снують, пихкаючи, паровики. А з заводу тарабанять легенькі, вже порожні вагонетки знову до штольні.

Поль зачаровано дивився на невпинний рух паровиків і думав, як вони потрібні там, на батьківщині.

— Без паровиків нині не можна,— ніби відгадавши

його думки, мовив Беримен.— Фрейбург у цьому випереджає навіть Рур. Ви помітили, що коней у нас немає. Тільки машини.— І додав довірливо: — Фрейбурзькі рудні є дітищем професора Котта. Наші штольні небагаті, й самі руди бідні. Лише шпатовський залізняк. Але академік домігся, що такий залізняк дає шістдесят відсотків заліза. А ви знайомі з ним?

— На жаль, ні,— відповів Поль.— Але мета моєї поїздки — познайомитися з професором.

Беримен розуміюче кивнув головою.

— О, Бернгард Котта чудова людина і фахівець. До нього за порадами приїздять з Швейцарії, Англії, Франції. А з Росії ви, мабуть, перший. З приводу залізної руди? Чи в наукових справах?

— Можна сказати, що і в тих, і в тих,— усміхнувся Поль.— Хочу порадитися з приводу розробки руди на науковій основі.

Вони рушили далі, до самої горловини штольні. Руда добувалася тут зовсім іншим способом, ніж він звик це бачити. Робітники не довбали породу кирками і не накидали вручну на вагонетки. Стоячи на повен зріст у штольні, натискували на парові відбійники. Порода сама сипалася на транспортер, який вантажив її у вагонетки. Не так, як у Кривому Розі на аспідних розробках. Зовсім не так.

З дозволу Беримена Поль швидко накреслив у записнику план штолень, під'їзних шляхів, руху паровиків з вагонетками, скопіював транспортер. Усе це знадобиться йому на батьківщині. Треба до всього придивитися. За цим і приїхав сюди.

Потім побували на чавуноплавильному заводі. І тут теж несподіванка: повсюди машини! І подають руду, і підвозять вугілля — процес підпорядкований суворому ритму.

Прощаючись з інженером, Поль сказав:

— Дякую вам, гер Беримен. Ваша розповідь була для мене дуже корисною.

— Радий, що послужив вам,— усміхнувся інженер.— До завтра ви маєте ще доволі часу. Якщо бажаєте, можете побувати у Дрездені. Подивитеся картинну галерею, оглянете місто і встигнете повернутися назад.

Поль схвально кивнув головою.

— Кращої нагоди для цього, мабуть, не випаде. Я так давно мріяв побачити оригінал «Сікстинської мадонни». Зразу ж їду. Бувайте здорові, гер Беримен!

За якихось кілька годин Поль уже простував вулицями Дрездена, відомого на всю Європу своєю архітектурою, каналами і річкою, закутими у граніт. Недарма його називають саксонською Венецією. А найдужче Поля вразило містечко-музей Цвінгер, де розташувалася Дрезденська галерея.

З хвилюванням піднімався гранітними сходами до ажурно оздобленого масивного входу. Монументальне приміщення з численними скульптурами справляло величне враження. А ось і найбільше диво, задля якого їдуть сюди з усього світу. Просто на відвідувачів іде з полотна босоніж молода вродлива жінка з довірливим обличчям, несучи на руках своє дитя і ніби віддаючи його людям. Дарує їм найдорожче, що в неї є. Чи не так і кожен мусить віддати те, що має, для загального добра?

Наступного дня вранці Поль повернувся у Фрейбург. Нарешті він зустрінеться із знаменитим професором. Що принесе йому це знайомство? Чи матиме змогу професор детально поговорити?

Помітивши гостя, секретар рвучко підвівся із стільця і зраділо мовив:

— Гер Поль, як добре, що ви прийшли! Професор Котта чекає на вас у своєму кабінеті на третьому поверсі.

Коли Поль прочинив двері кабінету, Бернгард Котта сидів у кріслі за різьбленим дубовим столом і щось писав. Почувши, що хтось увійшов, підвів голову в ореолі пишного сивого волосся, ледь зсунув темні брови, сонце впало на суворе, аскетичне обличчя.

— Пан Поль, з Росії? — запитав, уважно дивлячись на відвідувача, і вказав рукою на крісло, що стояло навпроти нього з другого боку столу.— Прошу, сідайте.— Він відклав ручку, з люб'язною усмішкою наготувався слухати.

— Прибув я до вас, пане професоре, з придніпровських степів, з Катеринослава,— заговорив Поль з помітним хвилюванням.— І привіз ось що.— Він поклав на стіл перед професором шматок породи.

— О, Катеринослав! — підхопив Котта.— Чував, чував... Дніпро, кам'яні скелі... Це звідти?

— З тих країв,— мовив Поль.— Є в нас на півдні маленьке містечко Кривий Ріг, що загубилося на межі таврійських степів. А неподалік од нього Дубова балка. Ось цей шматок породи саме звідти.

— Неймовірно, чистий кварцит,— крутячи породу в руках, дивувався Котта.— Та тут шістдесят відсотків заліза. Ви розумієте, що це таке? — Котта поклав грудку на стіл, запитав: — А які у вашій Дубовій балці заводи? Тільки чавуноплавильні? Чи є й бесемерівські?

Поль сумно зітхнув.

— На жаль, пане професор, в Дубовій балці немає не тільки ніяких заводів, але й розробок...

— Не розумію.— Котта протер скельця пенсне, зацікавлено глипнув на відвідувача.

— Саме тому я й приїхав сюди. У мене буде до вас два прохання. Перше — дати офіційне підтвердження про криворізьку руду. І друге — скласти схему жил усіх її покладів.

Бернгард Котта розуміюче похитав головою.

— Щодо висновку, то це легше,— мовив після мовчанки.— Лабораторія дасть найточніший аналіз.— Професор на хвилю задумався.— А от стосовно схеми?..— Він підвівся з-за столу і, схрестивши руки на грудях, пройшовся кімнатою.— Складно, дуже складно. По-перше, необхідно виїхати на місце, ретельно обстежити все. Для цього потрібно спорядити експедицію. А ще — мати дозвіл на в'їзд іноземців... По-друге, потрібен час. По-третє,— Котта зробив паузу,— де знайти ентузіаста? Хто захоче поїхати в чужу країну з таким завданням?

У кабінеті запанувала мовчанка.

— Пане професор,— нарешті озвався Поль.— А якби не шукати такої людини? Скажімо, вона вже є?

— Хто ж це такий сміливець? — зацікавлено запитав Котта.

— Ви, пане професор...

— Е, ні, на таке я нездатний.— Котта махнув рукою.— Роки не ті. Не зможу я, на жаль, поїхати з вами... Не зможу. Але одна думка мені спливла в голові.

Раптом двері відчинилися і в кімнату широкою ходою увійшов високий чоловік з великими карими очима і рум'яним обличчям.

— О, я, здається, недоречно! — сказав він, розгубившись і збираючись повернути назад, але його перепинив Котта.

— Аніскільки, пане Штріпельман. Навпаки, радий вас бачити. Знайомтесь: Олександр Поль з Росії. Приїхав спеціально до нашої академії.

Штріпельман вклонився, зацікавлено кинувши погляд на гостя, сів, чекаючи подальшої розмови.

— Наш гість шукає вченого, який би склав схеми жил рудоносних покладів. На жаль, я не можу за це взятися. Літа не дозволяють. Надто далека дорога.— Він зробив паузу.— А от якби за цю вельми важливу для світової науку справу взялися ви?

— Пан Котта, напевне, жартує? — мовив Штріпельман.— У мене ж студенти, наукова робота...

— Все це мені відомо,— відповів Котта.— Але, пане професор, де ви у Фрейбургу надибаєте кращого матеріалу для своїх наукових розвідок? Та й у всій Саксонії не знайдете подібного. Подумайте лише: чисті кварцити. Оголені скелі з рудою.

Штріпельман похитав головою.

— Дуже заманливо. Але навряд чи зможу зважитися на таку мандрівку. До того ж, хто виділить на неї асигнування?

— Пане професор, усі витрати я беру на себе,— поквапливо мовив Поль.— Будуть створені належні умови для наукової роботи, спорядимо експедицію. Хоч зараз готовий дати в цьому письмові підтвердження.

Котта кивнув головою, а Штріпельман якусь хвилю мовчав, зважуючи пропозицію.

— Тут належить усе ретельно обдумати,— зрештою мовив він.

Через кілька тижнів, отримавши згоду Штріпельмана, Поль зайнявся залагодженням формальностей: треба скласти угоду, завірити в нотаріуса, дати гарантії у спорядженні експедиції, обумовити її забезпечення. А тим часом у лабораторіях академії готували аналіз криворізької руди.

Із спогадів О. М. Поля

«Я звернувся у Фрейбург до знаменитого професора Гірничої академії Бернгарда Котта і не можу примовчати тієї люб'язності, гостинності і всілякого сприяння, які так відчутно були виявлені мені з його боку. Привезені мною породи були випробувані особисто професором Котта. Аналізи руди провів відомий хімік, професор Фрічче. Для здійснення місцевого геогностичного і гірничозаводського дослідження на моє прохання рекомендовано мені відомого спеціаліста залізних руд професора Штріпельмана, який уже виконував такі роботи у північній Швейцарії».

Тільки через два місяці, владнавши всі справи, Поль разом з професорами Штріпельманом і Фрічче вирушив на батьківщину, до непримітного поселення Кривий Ріг.

Експедиція у межиріччя

На степовій українській станції Знам'янка з потяга зійшли три чоловіки. Одяг і великі валізи свідчили, що приїхали вони здалеку. Але й тут шлях їхній не кінчався.

— Далі поїдемо поштовою каретою до Олександрії,— сказав своїм супутникам Поль — професорам Штріпельману і Фрічче.

Шлях до Олександрії пролягав через безкраї степи, на яких врунилася брунатна озимина, повз невеликі хутірці. Вдалині на обрії викреслювалася смужка напівпрозорих хмарин, наче намальованих на блакиті пензлем невідомого художника.

Експансивний Фрічче, сповнений вражень од мандрівки, раз у раз озивався до свого колеги:

— Пане Штріпельман, погляньте, яке степове безмежжя. Слово честі, такого не бачив!

Штріпельман підводив стомлені очі, нараз очунював і повторював басом:

— Так-так, пречудово! Тільки коли Інгулець?

— Лишилося вже небагато,— заспокійливо мовив Поль.— Он за тим пагорком незабаром з'явиться місто, звідти рушимо далі човном.

І справді, як тільки виїхали на гірку, відкрився вид на велике поселення з гострими, наче свічки, тополиними верхів'ями, за якими звивалася річка.

— Інгулець! — здогадався Фрічче.— Перед нами річка! О, в Італії всі люблять воду.

— То чого ж ми чекаємо? — похопився Штріпельман.— Де руда? Я хочу своїми руками доторкнутися до неї.

— Трішечки терпіння — і ми побачимо її неодмінно,— заспокоїв його Поль.

В Олександрії пообідали на поштовій станції, гості залишилися перепочити з дороги, а Поль пішов на розшуки човняра. Але справа виявилася не такою простою.

До кого не підходив на пристані — тільки непорозуміло стенали плечима. До Кривого Рога на човні? Ні, чоловіче добрий, не близька дорога.

Бачачи, що обіцянку, яку дав своїм супутникам, не виконати, він всерйоз занепокоївся. Хотілося проїхати цим шляхом. Колись так добирався до Кривого Рога професор Барбот де Марні, який у своїй книзі «Геологічний опис Херсонської губернії» висловив припущення про поклади тут залізної руди. Тож чи не почати і їм дослідження криворізького району з огляду берегів?

Поль з ще дужчим завзяттям взявся розшукувати човняра, гадаючи натрапити на таку людину, яка згодиться вирушити в далеку мандрівку. Один літній рибалка, до якого він звернувся за порадою, поміркувавши хвилю, відповів:

— А знаєте, є такий чоловік! Он там, на березі річки його хатина. Має доброго човна. Зверніться до нього.

Поль дістався похиленої хатини старого рибалки, зайшов на подвір'я. Рипнули двері — і перед ним постав сивовусий, дебелий дід із щирою усмішкою на устах.

— Вам до кого, чоловіче добрий? — поцікавився він.

— Мабуть, до вас,— відповів Поль.— І ось у якій справі. Чував, що ви маєте доброго човна. То чи не поїхали б з нами до Кривого Рога по Інгульцю?

Дід здивовано звів брови.

— Років з десять тому їздив я цим шляхом,— мовив по хвилі.— Кожне деревце на березі знав. А от тепер сили не ті.— Дід скрушно зітхнув.— А чому саме обрали ви шлях річкою? Каретою швидше.

— Везу я двох іноземців. Будемо досліджувати залізну руду,— пояснив Поль.— А поклади її починаються від берегів.

— То чого ж ви зразу не сказали? — мовив дід.— Так тому й бути, повезу вас по Інгульцю. Може, прислужуся добрій справі.

По обіді спустили каюк на воду й під вітрилом, яке пружно напиналося од вітру, вирушили в дорогу. Човняр правив тросами, перебираючи їх, наче струни на арфі.

Пройшовши верст з десять, спинилися на повороті перед скелястим муром, що спускався до річки кількома терасами.

— Бачу їх, бачу! — зраділо вигукнув Штріпельман.— Приставаймо до берега. Он вони, перед нами!

Фрічче озброївся моноклем.

— Кам'яні пороги, пане професор. Це вони вас так зацікавили? Екзотика, краса! Люблю незвичні краєвиди.

— Та не краєвиди,— з досадою махнув рукою Штріпельман.— А кварцити. Я їх за милю впізнаю.

Каюк пристав до берега. Штріпельман вийшов перший і, розмахуючи руками, показував Полю на кам'яні брили. Взяв у руки кілька шматочків породи, потер їх у долонях, понюхав і звелів разом з ним поорудувати заступцем. Коли відбили з десяток величеньких грудок і кожну з них обмацали руками, професор збуджено мовив:

— Помилки немає. Перед нами яскраво виражені кварцеві рифи. Тут же присутній також слабо розвинутий глинистий сланець. Погляньте, він нагадує слюду. Здається, маємо зразки палеозойської формації. Можемо вважати, наша експедиція вже почалася. Тепер слід все занотувати.

Штріпельман сів на виступ скелі і почав записувати свої спостереження, раз у раз кидаючи погляд на шматки породи.

Через годину огляд скелі було закінчено, рушили далі по Інгульцю. Вітер трохи вщух, парус не так тріпало, і човен не хитається. Подорожні мали змогу спокійно оглядати місцевість.

Коли на лівому березі Інгульця зринали кам'яні брили, вкриті мохом, вигорілі на сонці, Штріпельман, забачивши їх, піднімався на весь зріст і, вказуючи рукою, кричав до Поля:

— Мабуть, десь поруч проходить межа між кварцитами і кремневими сланцями.

— Вірніше, їх різновидами,— уточнив Фрічче.

Поль уважно слухав розмову вчених: Котта порекомендував справжніх знавців гірничої справи, повз пильне око яких ніщо не пройде непоміченим. Жодного сумніву немає — вони ретельно обстежать місцину.

Порух вітру зовсім перестав відчуватися. Човняр потягнувся до весел. Але Поль випередив його. Взяв весла, почав гребти.

Човняр сидів поруч і спершу недовірливо, а потім уже з цікавістю позиркував на старання Поля і чимдуж дивувався, що він так вправно орудує веслами.

Наближався вечір. Поль почав міркувати про ночівлю. Якби сам, клопотів мало, заночував би й просто неба, як не раз траплялося, але гості не звикли до такого. Хоча б здибалось якесь сільце.

Пропливли ще кілька верст. Нарешті за крутим по-

воротом Інгульця несподівано вигулькнув хутірець. Хатини підходили аж до річки.

— Оце так сюрприз! — раптом вигукнув Штріпельман.— Бачите хатини? — звернувся до професора Фрічче.— Ми вже близенько до покладів руди.

Поль зацікавлено підвів голову, а Фрічче протер батистовою хустинкою пенсне.

— Хатини справді бачу,— протяжним голосом відповів він.— Але до чого тут руда, не втямлю.

Штріпельман вдоволено посміхнувся.

— А з якого матеріалу вони? З кристалічних порід! Ось уся й розгадка мого здогаду.

— Даруйте, про хатини згадує у своїй книзі професор Барбот де Марні! — підхопив Поль.— Отже, ми на правильному шляху... Може, тут і починаються жили кварциту?

— Можна робити таке припущення,— мовив Фрічче.— Але слід ще ретельно перевірити.

Заночували в першій хаті біля річки. Її господарем виявився старий, немічний дід. Побачивши на подвір'ї незнайомих людей, гостинно запросив:

— Проходьте, чим багатий, тим і радий.

За скромною вечерею Штріпельман і Фрічче завели мову знову про руди. Вони гаряче сперечалися з приводу Червоної балки.

Поль слухав їх, але в суперечку не встрявав. Хоч за останні роки він таки добре проштудіював книги Гумбольдта, французьких мандрівників Араго й Дюрвіля, спогади Крузенштерна, записки Барбота де Марні і міг визначити породу не згірш фахівців, та вважав себе в цій справі дилетантом. Тому на чиюсь думку не приставав, вичікував, коли вчені мужі дійдуть згоди. Нарешті Штріпельман визнав правильність твердження професора Фрічче. Вони по-дружньому потиснули один одному руки, засвідчивши цим, що дискусію завершено і треба відпочивати перед завтрашньою дорогою.

Поль побачив гранітний кряж, що підступав упритул до річки з обох боків. Тепер уже близько. Коли весляр з певними зусиллями подолав крутий заворот Інгульця, з'явилося поселення з трикупольною церквичкою, рядами рівних вуличок, забудованих приземкуватими хатинами.

— От і прибули! — зраділо мовив Поль, піднімаючись і прихопивши з собою клунок.

— Оце, пане Поль, і є та знаменита місцина з покладами залізної руди? — перепитав Штріпельман.

— Так,— професоре,— підтвердив Поль.— Ми стоїмо на землі давньої козацької вольниці, щедро всипаній природними багатствами. Прошу до нашої тимчасової господи.— Він показав у бік невеликої хатини, і професори, з цікавістю озираючись довкола, рушили за ним.

— Тепер, Олександре Миколайовичу,— мовив Штріпельман, коли розібрали речі й трохи відпочили з дороги,— підсумуємо маршрут нашої експедиції. З'ясовано, що на берегах Інгульця є кварцити, гнейс, кремнієві руди, залізняк.

— Ваша правда, професоре,— кивнув головою Фрічче.— Зараз усе занотуємо до записника.— Потім він повернувся до Поля і сказав: — Щоб здійснити повну топографію, потрібно чоловік з двадцять. І не забудьте про лопати, кирки й інше знаряддя.

— За цим затримки не буде,— заспокоїв його Поль.— І людей підберемо, і реманентом їх забезпечимо.

Вузенькою стежиною понад самісіньким Інгульцем крізь густі зарості верболозу вів Поль експедицію до Дубової балки.

— О, та це ж Венеція! — вигукнув професор Фрічче, милуючись довколишніми пейзажами.

— Тільки Венеція у своїй первозданності,— зауважив Поль.

Чим ближче до Дубової балки, тим помітніше у межиріччі Інгульця і Саксагані збільшувалися розрізи сланців. Штріпельман обходив їх зусебіч, уважно оглядав, занотовував відомості до записника і нарешті сказав, звертаючись до Поля:

— Копати будемо з півночі.

Понад Інгульцем пройшли версти з дві на північний захід. Столітні дуби залишилися позаду. Тут землю густо вкрили чагарники, верболіз. Хоч усі страшенно стомилися, бо дорога пролягала по горбах, скелях, заростях, але Штріпельман як керівник експедиції весь час квапив. Нарешті наказав зупинитись, відійшовши метрів з півсотні по вибалку, встромив у землю лопату і гукнув:

— Копайте тут!

З невеликими перервами шурфи рили цілий день. Хоч на-гора йшла тільки глина, але Штріпельман не переривав роботи. Озброювався підзорною трубою, оглядав ями

і відходив геть у глибокій задумі. Його непокоїла така невезучість. Він за тільки йому відомими ознаками: мохом на камінні, кольором брил, стовбурами дубів — силкувався з'ясувати, де проходять жили залізняку. А Поль був просто збентежений, ходив од шурфу до шурфу, брав у пригорщі землю і важко зітхав.

— Не сумуйте,— підбадьорювали його копачі.— На залізо надибаємо неодмінно!

Розпач заповзав у душу Поля: а якщо руда не в цій місцині? Може, то лише її смужка поблизу Дубової балки?

Тим часом копачі робили нові й нові шурфи. По їх обличчях Поль бачив, що вони теж невдоволені і дуже стомлені. Підійшовши до Штріпельмана, попросив на сьогодні припинити роботи, щоб дати людям можливість спочити.

Вечеряли на березі Інгульця, де розвели багаття й розбили невеликий табір. Ніч була тиха й по-весняному тепла. Од місячного сяйва довколишня місцевість здавалася ніби вкритою сріблястим атласом.

Коли всі розійшлися по наметах, Поль попрямував до своєї конторки на березі Саксагані. Запалив лойову свічку і втупився очима в карту. Оте чорне колечко вказує на печеру. Саме тут він відрубав шматок червоної породи. Отже, рудна жила має проходити десь поруч. Неодмінно. Тільки в який бік вона піде? А може, довкруг печери?

Від напруги стукає в скронях. Але Поль і не думає про спочинок. Він енергійно водить олівцем по карті, креслячи схему рудних жил. Вийшло густе мереживо. У цих квадратах він і вирішив продовжити розвідку.

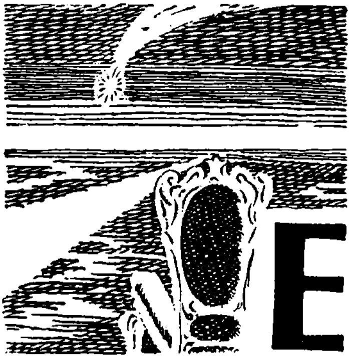
Уранці з першими променями сонця знову взялися за розкопки. Люди працювали дружно, розуміючи, що від них залежить дуже багато.

Поль підійшов до копача, який стояв по шию в шурфі і раз у раз викидав на гору землю. «Якщо не знайдуть руду в цій місцині, то все одно десь поруч пролягають рудні жили»,— думав він.

Нараз його роздуми урвав голос копача:

— Мабуть, знайшов — вона, руда!

— Невже?! — Поль нахилився, простягнув руки, і копач поклав йому в долоні грудку породи. Поль підніс її до очей і, не в силі погамувати радість, вигукнув: — Справді, руда! Знайдено рудну жилу!

Спокою не жадаю

Експедиція Штріпельмана і Фрічче пробула у Кривому Розі півроку. Було досліджено довколишні місцини, особливо Дубову балку, складено десятки схем і карт, списано сотні аркушів паперу, визначено основні рудні жили.

— Пане Поль,— сказав Штріпельман на прощання,— по-доброму заздрю вам. Ви можете вважати себе найщасливішою людиною. Такої руди не знала Європа.

— Дякую, професоре, за щирі слова. Я теж вірю в успіх цієї справи. Хочу, щоб мій край вийшов на шлях прогресу.

— О, не сумнівайтесь. Ваша земля оживе завдяки розробкам таких копалин. Висновок академії ми одразу ж надішлемо. Прощавайте, і бажаю успіху.

Місяці праці здружили їх, і вони міцно обнялися.

З висновку Фрейбурзької Гірничої академії

«Південні області, які описав професор Штріпельман, належать до числа найменш відомих у Європі, що цілком природно, оскільки цей простір, за винятком південного берега Криму, не являє собою поки що нічого принадливого для мандрівників, а сховані багатства залишалися досі зовсім невідомими.

Зібрані дані про величезні і багаті поклади залізної руди та інших копалин засвідчують доцільну їх експлуатацію, оскільки вона являє великі вигоди і спроможна небачено підняти промисловість, а отже, добробут краю».

Маючи у своєму розпорядженні всі необхідні документи, Поль вирішив одразу ж приступити до реалізації свого задуму. Але для цього потрібні великі кошти. Таких він не має. Навіть якщо заставити весь маєток і всю землю, не вистачить і на десяту частку. Треба шукати спільника. І не одного. На будь-яких умовах. Адже доведеться піднімати цілий басейн. Спершу можна обме-

житися Дубовою балкою. Скажімо, відкрити один рудник, а вже згодом, міцно ставши на ноги, розпочати добування руди в інших місцях — таких, як Жовторіцьке, Лихманівка, Червона балка.

Обміркувавши все, Поль зрештою переступив поріг будинку катеринославського промисловця Полякова на Клубній вулиці. Людина він розсудлива, раціональна, отже, може пристати на пропозицію щодо розробки руди.

Проте з першої хвилини розмови на Поля чекало розчарування. Зручно вмостившись у шкіряному кріслі і напнувши вовняну хустку на плечі, Поляков, невеличкий, висохлий чоловічок, з холодними меткими очима, здавалося, пропустив повз увагу слова, що стосувалися суті справи. Коли Поль удруге сказав йому про мету свого приходу, він ухильно відповів, що йому на порозі старості, а то, можливо, й у кінці пустельної і безрадісної дороги пізно братися за якесь нове діло.

— Ви про руду думаєте, а я про чорне бездонне провалля, куди сходяться усі наші шляхи. Буденні клопоти тільки відвертають людину від мандрівки до фатального обрію, але не можуть їй запобігти.

Слухаючи сповідь цього пересиченого життям чоловіка, Поль намагався скерувати розмову в потрібному напрямку.

— Ви відкидаєте саму можливість розробки руди. Прошу вас хоча б ознайомитися з висновками Фрейбурзької академії. Криворізька руда не має собі рівної в Європі.

Поляков тремтячою рукою узяв папери, які йому простягнув Поль, і довго уважно вчитувався в них. Зрештою підвів очі і вп'явся ними у відвідувача.

— Які ж ваші пропозиції?

— Експлуатацію руд можна розпочати негайно. Ви вступаєте у спілку і надаєте мені кредити з виплатою десяти процентів.

Поляков різко повів рукою, ніби змітав зі свого шляху все почуте,— пропозиція йому не сподобалася.

— Хотілося б знати, що дадуть розробки,— сухо мовив він.

— Якщо в Миколаєві буде завод, пуд обійдеться з доставкою у дев'ять копійок. Перевезення руди залізницею підвищить віддачу на три копійки.

Поляков мовчав, щось, очевидно, підраховуючи.

— Яка спроможність одного рудника у рік? — поцікавився він.

— Щонайменше триста тисяч пудів з вмістом шістдесяти відсотків заліза.

Поляков знову різко повів рукою і, глипнувши холодними очима, ніби сам з собою розмовляючи, проказав:

— На такі умови Поляков не піде. Він не любить ризикувати.

— Даруйте,— урвав його Поль.— Ми вели мову тільки про руду. А Криворізький басейн має до того ж багатющі поклади порцелянових сланців. Погляньте, ось висновок Петербурзького Політехнічного інституту. Вони не поступаються кращим європейським зразкам і придатні для виготовлення порцеляни, фаянсу, штучних вогнетривких матеріалів.

Поляков байдуже махнув рукою.

— Дорогий мій, усе це так. І пустелю можна зробити оазисом. Але скільки для цього треба зусиль, коштів, років. Усе це фантазія. Реальності тут не бачу.

Поль вклонився і вийшов, насилу стримавшись, щоб не наговорити грубощів цьому байдужому і водночас корисливому чоловікові. Вже сутеніло. У вікнах будинків на Клубній вулиці спалахували свічки. Що ж робити?

Їхати до Кривого Рога, нічого не добившись, не хотілося. Треба ще до когось звернутися. Повинен же хтось дивитися ширше на справу, а не лише через товщу власного гаманця.

Вирішив заночувати в готелі «Брестоль». За північ просидів у тяжких роздумах, перебираючи імена місцевих товстосумів, але одразу ж відкидав їхні кандидатури, знаючи, що з цими каші не звариш: Мець ні в чому не поступиться, а до Кричевського він уже попередньо звертався.

Несподівано на думку спав Копилов. По всій окрузі мелють його млини, приносячи неабиякі прибутки, що давало змогу їхньому господареві дозволяти собі різні вибрики. Копилов, приміром, міг закупити всі квитки до місцевого театру й один сидіти на виставі.

Наступного дня вранці Поль попрямував до будинку Копилова. Господар саме чаклував над квітами у садку, що було теж однією з його забаганок. Помітивши раннього гостя, простягнув уперед обидві руки, вигукнув:

— Радий вас бачити у своїй скромній оселі!

Надмірна запопадливість катеринославського «короля млинів» насторожила Поля. Такі люблять похизуватися своєю гостинністю і щедрістю, але на серйозну розмову пристають неохоче.

Взявши Поля під руку, Копилов повів його до альтанки у глибині саду. Змахнувши хустинкою невидимий порох з лави, широким жестом запросив гостя сісти.

— Ви до мене, напевне, у справі? — запитав, не в змозі стримати цікавість.— Хотів би дізнатися, у якій?

— Прийшов я до вас з вигідною пропозицією,— мовив Поль.— Маю на меті розпочати розробки криворізьких руд.

— То це ж пречудово! — в очах Копилова спалахнув азарт. Од збудження він навіть підхопився з лави.— І, даруйте, у вас уже все готове?

— Зроблено багато. Найкращі європейські гірничі фахівці, професори Штріпельман і Фріче склали схему басейну. Висновок Фрейбурзької академії стверджує наявність у руді щонайменше шістдесяти відсотків заліза.

— Цікаво,— мовив Копилов.— Тільки яким способом добуватимете її?

— Відкритим або, як кажуть, кар'єрним,— пояснив Поль.

Копилов, заклавши руки за спину, широкими кроками міряв альтанку.

— Ну а хто візьметься приймати її? — запитав, зупинившись біля Поля.

— Половину видобутку братиме Юз. Йому не обійтися без такої щедрої руди,— впевнено відповів Поль.— Решта піде до Миколаєва. Є думка пустити там завод.

Копилов якусь мить стояв у задумі, потім запитав:

— А доставка? На це, Олександре Миколайовичу, ви зважили?

— Безумовно.— Поль злегка всміхнувся.— На жаль, доведеться гужем.— Помітивши розчарування на обличчі Копилова, похопився: — Поки що, звичайно.

Копилов знову пройшовся альтанкою.

— І що ж ви пропонуєте мені? — Він допитливо подивився на Поля, силкуючись наперед відгадати відповідь.

— Давайте розробки вести спільно,— запропонував Поль.— На ваші кредити.

— В якій же сумі? — насторожився Копилов.

— Півмільйона! Даєте?.. На пільгових умовах.

Копилов вагався з відповіддю. Запала гнітюча мовчанка. Полю ці хвилини видалися роком. Пристане на його пропозицію Копилов чи ні? Перспектива для нього широка, але, звичайно, в майбутньому. А він зиск хоче

мати відразу, капітал любить рахувати не подумки, а руками.

Копилов зітхнув. Його душу краяли суперечливі думки, і він не наважувався пристати на жодну з них. Нарешті сказав рішуче:

— Вашу пропозицію я не можу прийняти.

Тон був категоричний, і Поль зрозумів, що переконувати його годі, кивком голови розпрощався і попрямував алеєю до воріт.

Ідучи навмання катеринославськими вулицями, міркував, до кого звернутися ще. Хоч на підтримку якогось товстосума надій було мало, але не міг нехтувати навіть найменшою, незначною можливістю. Як нерідко трапляється після пережитих важких хвилин, що здавалися безвихідним тупиком, нараз настає незвичайний спокій. А якщо раптом усе обернеться на краще?

Але наступні візити до катеринославських можновладців нічого не принесли йому. Відповіді були різні: хто байдуже розводив руками, як Подуревський, хто співчував, як Парфентьєв, але суть одна — відмова.

Перед Полем виростав суцільний мур байдужості. Він відчув, що не проб'є його, не доведе товстосумам нічого, не переконає їх прислужитися розвою краю. У цьому впевнився, обходячи їхні садиби. А сам розробок, звичайно, не потягне.

Після довгих тяжких роздумів, втративши надію на підтримку приватних осіб, Поль вирішив звернутися до офіційних установ. Починати, очевидно, треба з предводителя дворянства. Клопотатися про кредити і створення товариства розробок криворізьких залізних руд.

Секретар канцелярії катеринославського предводителя дворянства Струкова, резиденція якого містилася в будинку на розі Катерининського проспекту і Московської вулиці, вислухавши його, сухо сказав:

— Подавайте письмове прохання.

Поль тут же за вільним столом написав заяву, в якій просив для розробки руди виділити кредит у два етапи, по двісті п'ятдесят тисяч карбованців. Того ж дня виїхав до Кривого Рога, де на нього чекали аспідні копальні, впорядкування знайдених реліквій і домашній затишок.

Збігло два місяці, а в губернії наче і не думали викликати його на прийом до предводителя дворянства. Не дочекавшись відповіді з канцелярії, Поль знов поїхав до

Катеринослава. Цього разу секретар провів його до кабінету Струкова.

У довгій вузькій кімнаті, що видавалася келією, бо була майже без меблів, немов схимник, сидів висохлий, у золотому пенсне чоловік. Він зробив порух і вказав рукою на крісло. Коли Поль сів, підвів голову і сказав скрипучим голосом:

— Ваше прохання розглянуто.

Поль якусь хвилю мовчав, поки Струков порпався у паперах, тоді мовив:

— Гадаю, ваше превосходительство, ви звернули увагу на велику будучину криворізького басейну?

— Фантазія, і нічого більше,— сухо мовив Струков, знайшовши нарешті потрібний папір.

— В історії є немало прикладів, коли фантазія ставала реальністю,— мовив Поль.— А тут ідеться про речі конкретні.

Струков невдоволено глипнув очима.

— В який спосіб ви мислите здійснити свій намір? Для розробок потрібна залізниця у сотні верст, потрібні заводи. І ви вважаєте це реальністю? — Струков помітно розчервонівся.

— Коли відкриємо рудні і Юз прийме першу руду, потреба в залізниці виникне сама по собі,— пояснив Поль.

— Ніхто не буде цим клопотатися,— сухо зронив Струков.— Ви, як відомо, займаєтеся аспідом? От і займайтесь. Не беріться за справи непосильні і ризиковані. Вас можуть очікувати гіркі розчарування.— Струков підвівся, даючи зрозуміти, що розмову закінчено.

Поль відчув, що в нього тремтять ноги. Отже, знову відмова. Але треба зберігати спокій, не подати виду, що це тебе приголомшило. Попрощавшись, вийшов з кабінету. Хоч як було прикро на душі, проте твердо знав, що з обраного шляху не зійде.

Повернувшись до Кривого Рога, кілька днів напружено думав, що робити далі. Сподіватися було ні на кого, тож вирішив діяти сам. Передусім він мусить придбати всі непридатні землі по Дубовій балці; вже маючи їх, зможе говорити про розробки на них залізної руди.

Не зволікаючи, звернувся до голови криворізької сільської общини Івана Кучера, хата якого стояла на крутосхилі Дубової балки між столітніми деревами і верболозом.

Здоровий, засмаглий степовик з довгими козацькими вусами прийняв Поля гостинно. Вислухавши, перепитав:

— Отже, ви хочете придбати землю нашої громади?

— Саме це і привело мене до вас,— кивнув головою Поль.

Кучер зітхнув.

— Щиро кажучи, ця земля нам не потрібна. Один чортополох на ній росте. А добувати руду, звісно, ніхто з селян не візьметься. От тільки не знаю, чи зрозуміє правильно вас громада.

— А чому ж? — здивувався Поль.— Я нічого не приховую. Земля ця у вас пустує, а я почну видобувати залізо. І в ціні не поскуплюся. Заплачу майже як за родючі угіддя. Громада в обиді на мене не залишиться.

— Хай буде так! — махнув рукою Кучер.— На сільському сході вирішимо. Думаю, все буде гаразд.

Сільський сход призначили на суботу. До Дубової балки зійшлася вся громада: і старі, і молоді, і діти. По всій окрузі вже пройшла чутка, що якийсь дивний пан береться купити непридатні землі, бо намислив добувати там залізо.

На середину галявини, яку зусебіч оточили люди, вийшов Кучер. Оглянувши пильним оком присутніх, махнув рукою — галявина затихла.

— Шановна громадо! — пролунав його високий голос.— До нас з Веселих Тернів завітав Олександр Миколайович Поль. Добру справу він задумав.

— Купити нашу землю? — урвав його літній селянин.— Чого це маємо її продавати? Лежала собі, хай лежить.

Кучер підняв угору руку.

— Стривайте, а для чого вона нам? Щоб чорти водилися?

На галявині почувся сміх. Але нараз знову хтось вигукнув:

— Якщо землю продамо, одержимо за неї гроші один раз. А вона ж даватиме прибуток постійно!

— Правду каже чоловік! — підтримало його відразу кілька голосів.

Кучер повернувся до Поля.

— Обману ніякого не буде,— мовив той.— Кожного року з тонни видобутої руди громада одержуватиме свою частку.

Ще довго галявина Дубової балки повнилася голосами. Але поволі запал ущухав. Більшість селян пристала на думку Івана Кучера: надати в оренду непридатні землі

Полю для розробок залізної руди, врешті-решт так і ухвалили.

З орендної угоди О. М. Поля з криворізькою громадою

«Ми, нижчепідписані: почесний громадянин Верхньодніпровського повіту Олександр Миколайович Поль і уповноважені селяни общини поселення Кривий Ріг Іван Кучер та Антін Опанащенко, уклали між собою угоду про таке:

Перше. На підставі рішення сільського сходу від 17 червня 1873 року надаємо О. М. Полю строком на тридцять років право на пошуки, розробку і доставку різних руд на непридатних землях.

Друге. Для будівництва фабрик громада зобов'язується надати О. М. Полю у місцях, не зайнятих хліборобством, сінокосами і садибами, по п'ять десятин; О. М. Поль — виплачувати громаді по сім карбованців сріблом за кожну десятину; за землі, що містять у собі щось корисне,— додатково по п'ять карбованців з дня надання.

Третє. Крім визначеної винагороди громаді за зайняту землю, О. М. Поль після підписання угоди зобов'язується щорічно платити по двісті карбованців сріблом, вносячи їх у сільське правління за кожне півріччя наперед.

Четверте. Надане О. М. Полю право не повинно утискувати громаду в добуванні нею для вжитку і продажу будівельних матеріалів і різної глини, що робить вона в даний час».

Поїздка у Петербург

Хоч справа зрушилася, але на душі в Поля рівноваги і спокою не встановилося. А все через залізницю. Спорудження Лозово-Севастопольської вітки посувалося повільно. На будівництві працювали селяни з південних губерній. Умови праці були важкі: виснажені недоїданням, хворобами, десятками падали на земляні насипи. А начальник будівництва Губонін, на-

живаючись на їхній праці, почав зводити собі в Гурзуфі дачу вартістю в три мільйони карбованців. Доведені до відчаю, будівники залізниці влаштували страйк, вимагаючи оплати 4 карбованці за день.

Нарешті 15 листопада 1873 року у житті Катеринослава відбулася важлива подія: для вантажного і пасажирського руху пущено першу дільницю залізниці Лозова — Олександрівськ. Тепер Катеринослав з лівого берега, з передмістя Нижньодніпровськ, одержав по стальній магістралі зручний вихід на північ. От якби до Лозово-Севастопольської залізниці приєднати лінію на сам Катеринослав, а звідти на Кривий Ріг, розробки руди стали б реальністю. Зараз товстосуми бояться розкошелитися, а коли проляже залізниця, охочих знайдеться немало. Таке життя: ніхто не хоче ризикувати своїми грішми, кожен силкується мати зиск.

Поль знав, що і його власні прибутки від землі тепер стануть нижчі од витрат. Купівля непридатних угідь у криворізької громади поглинула частину коштів. А попереду скільки ще таких витрат. Якщо не вистачить доходів од землі, аспідних копалень, доведеться продати дім. Собі зведе скромніший, можливо, в Дубовій балці, тут буде ближче до розробок. А поки що він як депутат звернеться до земської управи. Може, щось таки зрушить з місця. Хоч останнім часом всяке про нього плещуть, мовляв, він не хто інший, як маніяк, одержимий ідеєю розробки руди. Дехто навіть поблажливо посміхається йому при зустрічі, але він на те не зважає. Сміється, як кажуть, той, хто сміється останній.

У земській управі якраз застав Янченка і гласних Бурханівського, Самійленка, Маламу.

— Ви, мабуть, чули про мою розмову із Струковим? — мовив Поль, звертаючись до Янченка.— Ми вели її стосовно криворізьких покладів залізної руди.

В кабінеті ніхто не озвався.

— До цього можу додати, що цими днями мною придбано непридатні землі Дубової балки. Як бачите, справа стає реальною.

— Прийміть, колего, наші вітання! — зрештою мовив Янченко.— Ваша земля, ваші клопоти. Хай щастить вам.

Поль злегка нахилив голову.

— Щиро вдячний, Петре Олександровичу. Тільки справа ця не лише моя, а й ваша, тобто управи.

— Чим же ми можемо бути вам корисні? — запитав Бурханівський з іронічною усмішкою.

— Можу сказати,— спокійно відповів Поль.— Земська управа має звернутися з клопотанням до комітету залізниць.

Янченко аж підскочив від несподіванки.

— Даруйте, Олександре Миколайовичу, але земська управа має інші клопоти. У дев'яти повітах неврожай, а ви зі своєю залізницею дихати не даєте.

Поль обурився.

— Розмова наша стосується не мене особисто. Освоєння багатств краю дасть народу роботу, хліб, дах над головою. Посудіть самі: чотири роки тому ми закупили більше одинадцяти мільйонів пудів колій, а через рік — тринадцять мільйонів. Ось де народний добробут!

З кутка залу обізвався Малама:

— Ми справді не маємо права відмовчуватися. Особисто я за те, щоб порушити клопотання.

Поль від'їжджав з певною надією на успіх. Але минуло кілька місяців, і, бачачи, що у Катеринославі не квапляться, звернувся до земської управи листовно.

«Тепер моє клопотання прийняти або відхилити може тільки сесія,— розмірковував він.— Шансів, звичайно, мало. Але не все і втрачено. Повинен же взяти гору здоровий глузд».

Ще збіг деякий час, і нарешті Поль одержав з Катеринослава звістку: його лист підтримано і питання виноситься на розгляд.

Сесія чергових зборів Катеринославської земської управи була бурхливою. На ній стояло єдине питання: про спорудження постійного мосту через Дніпро і про з'єднання Катеринослава залізницею із Знам'янсько-Миколаївською лінією.

Після голови слово надали Полю. Він неквапно пройшов через залу і став за трибуною, статечний, з білим од сивини волоссям. Якусь хвилю мовчки дивився на публіку, а тоді заговорив з глибокою переконливістю:

— Громадо! Мною вже десять років ведуться дослідження криворізьких копалин. Рудні цього поселення можуть дати залізну руду. Хочу звернути вашу увагу на те, що споживання чавуну в країні дійшло до сорока двох мільйонів пудів щороку. Оскільки внутрішнє виробництво не забезпечує потреби у ньому, доводиться ввозити чавун з-за кордону, що дуже невигідно і лягає на плечі народу. Отже, справа розробки і переробки власних копалин якраз на часі.

Виступ Поля був зустрінутий гучними оплесками. Це була його перемога.

З рішення сесії губернської земської управи

«Визнати за нагальну потребу спорудження мосту через Дніпро, відрядити голову губернської земської управи, гласних О. М. Поля і Я. Я. Савельєва до Петербурга як уповноважених просити про спорудження мосту через Дніпро і залізниці від Знам'янсько-Миколаївської лінії до Катеринослава».

У Петербурзі катеринославських посланців прийняв міністр шляхів сполучення генерал-ад'ютант Пасьєт.

Голова депутації Янченко стисло доповів про суть справи, поінформував про рішення сесії земства, підкресливши, що видобуток залізної руди у криворізькому басейні не можна розпочати через відсутність залізничного зв'язку між Катеринославом, Кривим Рогом і Донбасом.

Пасьєт слухав розповідь уважно, інколи перепитував, цікавлячись деталями.

Зрештою слово взяв Поль:

— У країні в нас на одну людину припадає двадцять п'ять пудів чавуну. Дуже і дуже невисока цифра. В Австро-Угорщині вона становить сорок два пуди, у Швеції і Норвегії шістдесят, у Франції вісімдесят, у Великобританії двісті сімдесят.

Пасьєт зацікавлено підвів голову.

— І цю недостачу можна буде поповнити за рахунок криворізьких покладів? Так я вас розумію?

— Саме так! — підтвердив Поль.— Мої підрахунки показують, що рудні Кривого Рога зможуть у рік дати щонайменше дві тисячі пудів добротної руди. Згодом видобуток збільшиться. Але для цього Кривий Ріг треба з'єднати з Катеринославом і заводами Юза. Без цього всі намагання будуть марними.

Пасьєт підвівся з-за столу, даючи зрозуміти, що розмову закінчено.

— Комітет залізниць зробить з вашої заяви відповідні висновки. Гадаю, відповідь буде позитивна.

На початку серпня, втративши будь-яку надію одержати з Петербурга вістку, Поль знову поїхав у справі залізниці до Катеринослава й одразу завітав до земства.

— Так і знав, що з цього нічого не вийде,— роздратовано сказав Янченко.— Даремна затія.

Поль насторожився, серце тривожно стислося.

— Прошу поясніть, що трапилося?

— Надійшла офіційна відповідь губернатора.— Янченко простягнув папір.— Ось маєте.

Катеринославський губернатор Дурново, який змінив Дудіна-Берковського, за дорученням комітету залізниць сповіщав земську управу в тому, що ніякої лінії на Катеринослав не передбачено.

Поль вийшов з управи розбитий. Прибувши до Кривого Рога, відчув себе ще гірше і незабаром зліг. Протягом усієї хвороби думка про той перший рудний камінь, знайдений у Дубовій балці, не полишала його, завдавала болю. Часто навідувався лікар, радив цілковитий спокій, клопоталася дружина, але видужував він дуже повільно.

Нарешті, відчувши, що знову може взятися за справи, вирішив звернутися листовно до губернатора.

Прохання Поля, надіслане губернаторові Дурново, сколихнуло катеринославських товстосумів. Дехто з них був би не проти будівництво залізниці взяти під свою опіку і зробити особистою власністю. Особливу заповзятливість виявив Поляков, котрий раніше й слухати не хотів Поля з цього питання. Губернські власті були не на жарт стурбовані його домаганнями, вбачаючи в них лише його власні інтереси.

До Кривого Рога наприкінці листопада прибув земський голова Янченко.

— Приємні новини, Олександре Миколайовичу! — з порога вигукнув він, простягаючи обидві руки.

— Бачу з вашого вигляду, Петре Олексійовичу,— зрадів Поль.— Але, щоправда, не знаю їх.

— Сам Струков після розмови в губернатора звернувся до міністерства шляхів сполучення з приводу будівництва залізниці,— пояснив Янченко.— Тепер нарешті ми не одні.

«№ 265, 26 листопада 1873 року

Катеринославський губернський предводитель дворянства

Доповідна записка

Для розвитку кам'яновугільної промисловості півдня пропонуємо приступити до будівництва залізниці, яка повинна пройти через багаті поклади кам'яного вугілля Бахматського повіту Катеринославської губернії і залізної руди поблизу поселення Кривий Ріг.

Недавно в нашому краї рознеслася вістка, що купець Поляков буде будівником, а отже, власником її. Ця вістка багатьох дрібних виробників вибила з колії.

Вважаю своїм обов'язком для захисту їх інтересів і в передбаченні шкоди для справи звернути увагу на те, що Поляков із своїми братами скупив і продовжує скуповувати поклади в значних розмірах і, у випадку взяття в свої руки залізниці, може легко стати монополістом у названій промисловості.

Тому було б бажано, щоб ця залізниця за своїм характером була збудована на державні кошти і підлягала б державі».

Збіг майже рік.

Промисловість півдня України зайшла в тупик: простоювали донецькі заводи, не працювали шахти, на величезних просторах залізниці були невпорядковані. А Криворізький басейн зовсім не мав сполучення. Проте на клопотання і тривожні сигнали міністерство державного майна не реагувало.

Виходу із скрутного становища шукали на місцях. З'явилася ідея скликання з'їздів гірничих інженерів, на яких можна було б обмінятися думками, прийняти відповідну ухвалу. Таку пропозицію подали катеринославці Ауербах і Горлов.

Перший з'їзд відбувся 10 листопада 1874 року в Таганрозі. Всі дні його вів гірничий інженер Іваницький. Основну доповідь про порядок перевезення вантажів на південних залізницях зробив Горлов.

Учасники з'їзду в один голос говорили про те, що залізниці неспроможні перевозити вантажі для заводів півдня України. Постало питання про криворізькі поклади, спливло ім'я Поля, його ідея з'єднати Кривий Ріг з Донецьким кам'яновугільним районом.

З'їзд прийняв ухвалу клопотатися про спорудження лінії через Катеринослав до Кривого Рога і на Донбас.

Поль перебрався із своєю сім'єю до Дубової балки в новий чепурний будинок, займався господарством, виплачував проценти криворізькій громаді, клопотався про відкриття у Катеринославі вчительської семінарії і чекав відповіді з далекого Петербурга.

Незабаром Поля у Дубовій балці відвідав несподіваний столичний гість.

— Інженер Домгер,—відрекомендувався приїжджий.— Маю доручення остаточно обстежити криворізький район. Де тут залягають ваші руди?

— В землі, пане інженер,— у тон йому мовив Поль.— Приступайте до справи, а я чим зможу допоможу.

І він знову надсилає клопотання до столиці.

«Міністрові державного майна

Початок виробництва заліза і сталі у якомога ширших розмірах на півдні України складає для мене впродовж останніх восьми років предмет особливої уваги.

Відкриття поблизу Кривого Рога невичерпних і тепер уже цілком досліджених різноманітних за якістю і багатих за вмістом металу покладів може бути передумовою заснування гірничо-заводських підприємств.

Для здійснення наміченого, вихідна мета якого є витіснення з наших ринків заліза і сталі іноземних заводів, потрібні необхідні кошти. Але не можу не визнати, що я такими не володію. Приватний кредит у нас, можна сказати, не існує. До іноземних банків, хоч це і вигідно, але я звернуся лише в крайньому разі».

Поль на мить відірвав перо від аркуша. Глибоко задумався. Здається, виклав усе логічно, переконливо. Полегшено зітхнувши, неквапно взявся писати далі.

«Я, Поль, зобов'язуюся заснувати Криворізьке гірничозаводське товариство, одна третина коштів якого залишиться як пай, а дві — облігаціями з гарантіями і погашенням у п'ять процентів на 85 років».

Денне світло вже не проникає крізь вікно. Шибки набрали бузкового відтінку. Кімнату затопили сутінки, і в напівтемряві, немов іскри з погаслого вогнища, тьмяно поблискують золочені корінці книжок у шафі. Давно не тримав у руках томики. Час летить, а те, що читав раніше, забувається у повсякденних клопотах. Коли ж настане очікуваний спокій, затишок?

Але він нараз урвав думки, знаючи, як багато клопотів у нього попереду. Рвучко підвівшись з-за столу, почав одягатися, аби віднести листа на поштову станцію.

— Щоб не забарилася відповідь з Петербурга! — побажала йому дружина.

— Будемо сподіватися,— відгукнувся Поль, причиняючи за собою двері.

Усе частіше турбував його головний біль. Фельдшер Микольський радив спокій. Для цього потрібно облишити все. А він, звичайно, не міг. Його обрали почесним мировим суддею Верхньодніпровського повіту. Трохи згодом став головою окружного з'їзду вчителів. Обійняв посаду члена губернської училищної ради. А зовсім недавно доручили кураторство Катеринославського першого реального училища і Маріїнської жіночої гімназії. Тож потрібно встигнути побувати скрізь. Роботи вистачає. На плечі лягли турботи про притулок для незаможних дітей, дешеву їдальню, міську книгозбірню. А недавно мусив займатися ще однією справою.

На початку червня 1876 року на Острожному майдані Катеринослава перехожі підібрали невідому людину, яка корчилася у страшних муках. У земській лікарні, куди її відвезли, розводили руками: що за хвороба?

Звістка про підозрілого хворого дійшла до інспектора губернського лікарського правління Бойченка. Він прибув на місце і констатував: холера.

Зібравши персонал лікарні, поінформував присутніх про небезпеку, що загрожує мешканцям міста, і віддав розпорядження: негайно привести в належний порядок усі лікарні, взяти на обстеження питну воду й продукти в їдальнях на підприємствах, здійснити санітарну обробку складів. Сам же не гаючись поїхав у Дубову балку до Поля.

Вислухавши Бойченка з великою увагою, Поль, хоч як йому було сутужно, виділив на боротьбу з холерою необхідні кошти. Разом з Бойченком він брав активну участь у здійсненні санітарних заходів. І через місяць хвороба відступила.

Суботнього дня Поль у справах зайшов до реального училища. У коридорі зустрівся із Залюбовським. Той між іншим сказав, що в місті не вистачає вчителів, через це не можна відкрити школу для робітних людей, які тягнуться до знань.

— Мабуть, годі сподіватися, що до нас прибудуть учителі з інших губерній,— сказав Поль.— Треба щось думати на місці.

— Легко сказати,— зітхнув Залюбовський.— А що робити?

Запала мовчанка. Нараз Поль похопився.

— Даруйте, Григорію Антоновичу. В багатьох губер-

ніях давно існують учительські семінарії. Чому б і нам про це не подумати?

— І справді,— підхопив Залюбовський, але одразу ж ентузіазм його спав.— А хто дасть кошти? — запитав.

Поль задумався.

— Так, у Катеринославі не дуже дбають про народну освіту. Не дуже. Але давайте пробувати. Готується зібрання земства. Можливо, вдасться порушити це питання.

Кілька днів Поль готувався до свого виступу на зборах губернської земської управи. При мерехтливому світлі свічки просиджував допізна. Треба врахувати все: і кількість дітей, і наявність шкіл для народу.

Чергове засідання губернської земської управи мало обговорити одне питання: про заснування у Катеринославі вчительської семінарії.

Головував керівник управи Янченко.

— Панове,— сказав він дещо урочистим голосом.— Вам наперед вручені нотатки щодо передбачуваної в нашому місті вчительської семінарії. Пропозиція надійшла від усім відомого нам Олександра Миколайовича Поля.— Він кинув погляд у зал. Там заворушилися.— Щиро кажучи, спершу я був проти. Давайте поміркуємо: ми не маємо водогону, лікарняного містечка, земські каси бідні, не знаєш, куди раціональніше вкласти кошти. Але Олександр Миколайович висунув переконливі доводи на користь своєї пропозиції. Ми надаємо йому слово з цього питання.

З залу почулися голоси:

— Вчительська семінарія може почекати. Нам потрібен надійний водогін.

Поль неквапно звівся зі стільця, пройшов до трибуни.

— Добродії,— мовив м'яким голосом.— Розумну істоту відрізняє від тварини те, що вона мислить, пам'ятає своє минуле, живе сьогоднішнім, заглядає у майбутнє. Але ніде правди діти: тисячі дітей бідаків живуть у темряві. Їм зачинені двері до знань. А ті невеличкі школи, які відкриваються, відчувають гостру нестачу вчителів.

— А що можна вдіяти,— урвав його Малама,— коли попечитель Одеського учбового округу сповістив усі земства: департамент економіки пропозицію міністра народної освіти про відкриття нових навчальних закладів і реорганізацію вже існуючих відклав на невизначений час.

Поль кивнув головою.

— Але ми про це не турбувалися. Невже земство не

збере потрібних коштів? Я особисто виділю щось. Та й гласні не залишаться байдужими. Тому прошу вас підтримати мою пропозицію і надіслати клопотання у Петербург.

— Панове,— сказав у заключному слові Янченко,— як голова земства заявляю: шановний Олександр Миколайович має рацію. Гадаю, всі проголосують за його пропозицію.

Більшістю голосів на сесії було прийнято ухвалу:

«У зв'язку з бурхливим розвитком Катеринослава, зростанням його жителів губернська земська управа просить департамент економіки позитивно вирішити питання про відкриття у нашому місті вчительської семінарії з тим, щоб міністерство народної освіти приступило до реалізації його не пізніше 1878 року».

Після деякої перерви знову в повному складі зібралася рада першого реального міського училища. Маленький клас будиночка Штейна на Поліцейській вулиці ледве вмістив прибулих. Йшла мова про відкриття комерційного відділення. У Катеринославі розвиваються мануфактура, ремесла, зростає кількість лавок, і такі фахівці дуже потрібні. Назріла необхідність звернутися в цьому питанні до попечителя Одеського учбового округу Пирогова.

А тут інший клопіт: земство заборгувало власнику будиночка плату за оренду приміщення, і він нахвалявся виселити училище, як тільки закінчиться термін угоди. Отже, треба подумати про те, куди перевести учнів.

Поль запропонував звернутися до знайомого йому домовласника Горовця.

— Це той, що мешкає на Невінчаній балці? — запитав Залюбовський, продекламувавши першу строфу з «Братів-розбійників», чим нагадав, що Пушкін описав цю балку у своїй поемі.

— Так,— підтвердив Поль.— Гадаю, Горовець згодиться взяти в прийми до себе училище. Але знову ж таки тимчасово, на рік-два. А як бути далі? Адже кількість учнів ще збільшиться? То ж маємо поклопотатися про зведення будинку для реального училища.

В його затії мало хто вірив. Але минуть роки — у Катеринославі відкриється вчительська семінарія, а на центральному Катерининському проспекті в місті з'явиться чотириповерхове приміщення реального училища, в яко-

му здобуватимуть знання в основному діти незаможних верств населення, серед яких буде і син робітника залізничних майстерень, майбутній художник Василь Корнієнко.

Радісну звістку приніс Полю лист з Петербурга від Ковалевського. В ньому сповіщалося, що нарешті в комітеті шляхів сполучення остаточно затверджено проект Лозово-Севастопольської залізниці.

От тільки шкода, що досі не одержав відповіді від предводителя дворянства Струкова на своє клопотання відносно створення гірничого товариства. Мабуть, на заваді стала війна з Туреччиною.

Після підписання мирної угоди вирішив повторити своє прохання.

Наприкінці літа на неодноразові клопотання Поля його прийняв губернатор Дурново.

— Прошу сідати,— сказав сухо, показуючи на шкіряне крісло.— Ваші заяви мною одержані.

Поль уже з тону зрозумів, що губернатор невдоволений ним і, певно, як і Струков, не схильний вислуховувати його доводи, якими б переконливими вони не були.

— Ми не можемо задовольнити ваше прохання стосовно створення гірничого товариства,— мовив Дурново,— бо невідомо, що дасть залізна руда для казни.

— Поклади розташовані на межі Катеринославської і Херсонської губерній, за сто двадцять верст від Миколаєва і сорок п'ять від Харківсько-Миколаївської залізниці,— переконував губернатора Поль.— Руди містять у собі магнітний, червоний залізняк. Тільки на глибині двадцять сажнів біля Саксагані та Інгульця їх запаси складають сто мільярдів пудів. Ось що дадуть розробки, ваше превосходительство!

— Але мільйон кредиту казна вам не може видати,— роздратовано сказав Дурново.

— Прошу звернути увагу й на те, що поблизу Кривого Рога є поклади кварциту, графітового сланцю, граніту. За десять років кредит буде повністю погашений.— Поль підвівся з крісла і говорив з помітним хвилюванням.

Губернатор урвав його жестом.

— Ми вивчимо порушене вами питання.

Поль вклонився і вийшов з кабінету.

По приїзді у Дубову балку надумав здійснити свій

давній задум: підготувати кілька кореспонденцій для Одеського товариства історії і старовини. Протягом місяця написав наукові праці «Мишурин Ріг», «Археологічні пошуки у Катеринославській губернії», «Історія приходу турків і татар під Астрахань». У вільні хвилини займався упорядкуванням свого музею: описував речі, класифікував їх, прикріплював до кожної таблички.

Одного дня у двері постукали. Ввійшов кремезний, широкоплечий юнак з валізою у руках.

— Яворницький,— несміливо відрекомендувався і додав: — Студент Харківського університету. Вітання вам, Олександре Миколайовичу, від професора Потебні.

— З Олександром Олександровичем ми знайомі давно,— мовив Поль.— Хочу ще раз зустрітися з ним. А які ж справи вас, юначе, привели в Дубову балку? Може, цікавитеся залізом?

Яворницький усміхнувся.

— В мене, Олександре Миколайовичу, інше захоплення. Багато чув про ваш музей.

— Правильно,— вигукнув Поль.— Треба знати історію свого народу, його культуру, як і інших народів.

Колекція речей, зібрана Полем, справила на юнака велике враження, і він сором'язливо признався:

— Знаєте, Олександре Миколайовичу, я теж почав розшукувати реліквії. Під час вакацій ходив по селах Харківщини, записував пісні й думи. А зараз збираюся помандрувати в колишні запорізькі вольниці.

Ця перша зустріч Яворницького і Поля переросла у щиру дружбу, яка триватиме довгі роки. Згодом Яворницький стане славетним істориком і завжди добрими словами, з любов'ю, згадуватиме Поля як свого вчителя.

У грудні 1877 року Поль звернувся з клопотанням до високої столичної установи.

«Міністрові державного майна

Бажання розвитку гірничозаводської промисловості змусило мене протягом багатьох років присвятити себе і свої заощадження цій справі. Покровські аспідні розробки, миронівські рудники графіту, відкриття різноманітних копалин, як мідних руд, ознак золота і срібла, мінеральних фарб, магніту, каоліну, друкарського каменю, багатющих залізних копалень,— результати моїх зусиль і матеріальних жертв. Відряджені сюди дві комісії підтвердили не лише значення покладів, але й вигоду для цілого краю. Для надійного виробництва чавуну і сталі

дозволено будівництво окремої залізниці, яка поєднає рудники Кривого Рога з кам'яновугільними копальнями Донбасу. Внаслідок цього поклади стали відомими не лише в нашій країні, але й в Англії, Бельгії, Франції. Іноземні заводчики в зв'язку з вичерпанням алжірських рудників простягають до нас свої щупальці.

На превеликий жаль, у нашій країні всі галузі промисловості, сільське господарство, торгівля поставлені в скрутне становище. Війна, закриття портів, неврожаї, відсутність кредитів спричинилися до того, що без нагальної матеріальної підтримки я неминуче змушений буду залишити справу».

Оскільки в урядових колах визнали необхідність з'єднання Кривого Рога з Донбасом залізницею, Поль сподівався, що Петербург підтримає його невеликою сумою кредиту.

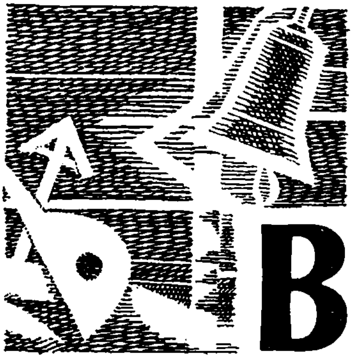
І знову чекання. А тим часом у столиці, в трьох високих установах — комітеті залізниць, гірничому департаменті і міністерстві фінансів, куди він апелював, з одного управління до іншого передавали папки з його клопотаннями, доповідаючи по інстанціях. Міністри Пасьєт і Рейтерн не заперечували проекту Поля, який накреслював можливість розвитку величезного степового краю за рахунок розробки криворізьких руд, але що скаже комітет економіки?

У грудні того ж року на Великій Морській у комітеті економіки Пасьєт і Рейтерн обговорювали з головою комітету Мельниковим «криворізьку справу» Поля. Рейтерн сповістив, що він зможе відрядити команду інженера Фалькова.

А в Поля урвалося терпіння. Він розмірковував над тим, що, мабуть, нічого не дочекається і треба самому почати розробки у межиріччі Саксагані й Інгульця, де експедиція Штріпельмана і Фрічче прокопала перші шурфи. Він здав в оренду землю, придатну для хліборобства, заклав садибу і на виручені кошти наймав селян і робітних людей, купував коней, вози, реманент, провізію, готуючись до видобутку руди.

Навесні 1878 року межиріччя Саксагані та Інгульця виповнилося голосами, іржанням коней, скрипом лопат і возів. Найняті Полем люди добували перші пуди підземного скарбу.

За всі роки нелегкої праці від досліджень до розробок він не одержить жодного карбованця прибутку, не покриє навіть частки своїх витрат.

Чи збудуться мрії?

Вже інженер Конткевич склав геологічну карту району, поволі йшла з копальні руда, а дозволу на створення гірничого товариства не надходило, не виділили й кредиту.

Влітку, коли межиріччя буяло зеленню, повнилося пташиним щебетом, Поль, захопивши дослідження Штріпельмана і Фрічче, складені карти й потрібні розрахунки, попрощавшись з сім'єю, виїхав до Парижа.

Фаетон поволі котиться прямими паризькими вулицями. Вгорі між притиснутими один до одного будинками синіє небо. Вулиці забиті екіпажами і перехожими. Доводиться час від часу зупинятися. Нарешті під'їхали до університетського містечка, будівлі якого складені з червоної цегли.

Біля Жантійських воріт дорога йде вниз. Спуск закінчується, і фаетон в'їжджає на майдан Італії. Чудовий вид на Сену з мосту Насьйональ, за яким розкинувся бульвар Венсен. Праворуч видно Монтрей, з протилежного боку — Рю д'Аврон. Дворища Центрального ринку стикаються з аркою Менільмонтан. За Пре-Сен-Жерве визирає сірий силует Обервільє. Там, за його стінами, міститься фірма «Мідь і цинк».

Директор фірми Готьє був сповіщений про його приїзд і суть справи. Підвівшись з-за широкого дубового столу, простягнув руку і зичливо запросив гостя сісти.

— У листі, який ви, напевно, одержали,— почав Поль,— я виклав пропозиції щодо створення товариства для розробок криворізьких руд. Хотілося б почути вашу думку, пане Готьє.

Готьє подзвонив у дзвіночок, на звук якого увійшов один із співробітників фірми.

— Жерар,— мовив до нього Готьє,— принесіть, будьте ласкаві, анкету на пана Поля.

Жерар вклонився і за кілька хвилин поклав на стіл папку з паперами. Готьє простягнув її Полю.

— Погляньте, прошу вас, і по можливості дайте відповідь з гарантією на кожен пункт.

Узявши з рук Готьє папку, Поль відкрив її, вийняв перший аркуш і перебіг очима: «Скількома мільйонами пудів вимірюються поклади Дубової балки і яка їх гарантія? В яку вартість обійдеться перевезення і чим це підтверджується?» І далі в такому ж плані.

— Добре, я намагатимусь грунтовно відповісти на всі запитання,— сказав Поль і, попрощавшись, вийшов з кабінету.

Цілих два місяці він оббиватиме пороги різних установ: ділові зустрічі, засідання, підписання гарантій — у результаті виробився контракт з фірмою. Складено статут товариства «Криворізькі залізні руди». Було з чим повертатися на батьківщину.

На початку 1879 року Поль надіслав листа до місцевої думи з клопотанням прискорити будівництво залізниці, яку неодмінно треба вивести на правий берег через постійний міст.

Уперше за довгі роки його лист не пролежав більше тижня, йому відразу дали хід. 19 січня того ж року дума зібралася у повному складі.

Міський голова Яковлєв, відкриваючи засідання, зробив заяву для гласних:

— Земство губернії клопочеться перед вищою адміністрацією про скерування Донецької залізниці до Катеринослава через постійний міст. До нас надійшло затверджене розпорядження про подовження цієї залізниці на захід до Дніпра і від Катеринослава через Кривий Ріг до Харківсько-Миколаївської лінії. Але її будівництво було відкладено. Нині знову належить зосередити на цьому увагу.

Зразу ж слово взяв Ошевський. Він заявив, що, приступаючи до будівництва залізниці, насамперед треба зібрати точні розрахунки вартості мосту. Якщо місто бере концесію, то її слід гарантувати одержанням прибутків від проїзду.

Думки були різні, дехто пропонував навіть утриматися від спорудження мосту.

Останнім виступив Поль. Він подав свій план будівництва залізниці: якщо вона пройде до Олександрівська,

то в одному пункті з'єднається з Девладовим Верхньодніпровського повіту. А звідти до Катеринослава вже рукою подати. Коли губернія матиме через Дніпро свій постійний міст, залишиться прокласти коротеньку вітку, що проляже рівною місцевістю, отже, будувати її набагато дешевше.

Думка Поля перемогла. За кілька днів до Петербурга залагодити це питання у комітеті залізниць виїхала депутація, у складі якої був і Поль.

Настав 1880 рік. Для Катеринослава і всієї губернії він видався важким. Весна набагато припізнилася. Не було дощів. Пожовкли степи й лани.

Ціни на робочі руки різко знизилися. На посіві селянинові з парою волів платили від одного до двох карбованців, а з конем — від дев'яноста копійок до карбованця сімдесяти п'яти. Жінкам платили ще менше. Сотні селян покидали свої домівки, шукали будь-якої праці в місті. Але Катеринослав дати її не міг. І тоді в Петербурзі згадали пропозицію щодо будівництва залізниці. Ідея виявилася рятівною.

«Санкт-Петербург, 1880, № 357

Санкт-Петербурзьке присутствіє, обговоривши питання про початок залізничних робіт з метою надання допомоги населенню Катеринославської губернії, яке постраждало від неврожаю, ухвалило: визнати за доцільне приступити до земляних робіт по спорудженню Донецької залізниці на захід, провести з'єднання з Лозово-Севастопольською.

Роботи організувати в такий спосіб, щоб вони були розпочаті з використанням на них виключно місцевого населення.

Одночасно з початком спорудження земляного насипу приступити до робіт по будівництву постійного мосту в Катеринославі».

Для виконання робіт по Криворізькій залізниці виділялося до чотирьох мільйонів карбованців з державної казни, а на будівництво мосту — до одного мільйона.

По якомусь часові було узаконено діяльність паризького товариства, про яке піклувався Поль.

«Петербург, 20 березня 1881 року, № 136

Допустити створене у Франції, за існуючими там законами, акціонерне товариство під назвою «Товариство криворізьких залізних руд» з запропонованою статутом його діяльністю».

На початку квітня того ж 1881 року у степ під Катеринославом потяглися довгі вервечки людей. Ішли пішки, їхали кіньми, волами. Скрип возів, іржання коней змішувалися з гамором людських голосів.

Караван рухається аж до Долинської. Попереду в двомісній кибитці їдуть Поль і інженер Титов, який має керувати роботами по будівництву залізниці.

— Оце степи! — вигукує Титов.— Зроду не бачив такого привілля. На карті вже позначена колія, що пройде цим степом.

За тиждень довкола виросли намети, в яких розселилися робітні люди. У наспіх збитому з дощок будиночку, де містилася контора, Титов зібрав десятників. Віддав розпорядження: одним копати, іншим возити землю під насип. Від ранку і до смерку. По п'ятнадцять годин.

Палить сонце. Довкола ані кущика, ані деревця. Голий, безлюдний степ. Тільки чорніє гребінь вибраної землі. І люди, теж чорні, стогнуть від утоми. Але світ не виявляє до них свого співчуття.

Вищає, ширшає, тягнеться у степ насип. Тепер справу може загальмувати міст. Терміново потрібен його проект.

Порадившись з Янченком, Поль знову вирушив до Петербурга, маючи на увазі зустрітися з професором Белелюбським — фахівцем по спорудженню мостів.

Прямо з вокзалу поїхав до Політехнічного інституту, де мав знайомих. Свого часу тут експонувалися зібрані ним зразки мінералів. Один з працівників інститутського музею сказав йому, де розшукати Белелюбського:

— Микола Аполлонович чуйна і добра людина. Ніколи вам не відмовить. Підніміться до нього на кафедру.

Поля зустрів кремезний, з пишними, опущеними донизу вусами чоловік. Від несподіванки Поль на мить розгубився: разюча схожість з Тарасом Шевченком!

— Прошу, проходьте,— зрозумівши, в чому річ, усміхнувся Белелюбський.— Ви, мабуть, з України? Сідайте, слухаю вас.

— Так, Миколо Аполлоновичу, з Катеринослава приїхав до вас,— відповів Поль.— Будуємо ми залізницю, і для неї потрібен міст через Дніпро.

Белелюбський розуміюче хитнув головою. Поль докладно виклав свої міркування і замовк, чекаючи, що скаже професор.

— Справ у мене зараз багато,— мовив Белелюбський по паузі.— Але краянам допомогти треба.

Поль дещо знав про Белелюбського, дещо почув з його уст і пересвідчився, що людина він надійна, недарма мав добру славу. Родом з Харкова, народився в сім'ї інженера шляхів сполучення. Початкову освіту здобув удома. Його батько, людина гуманна, освічена, виховував синів у дусі передових ідей свого часу. Під впливом такого виховання у майбутнього мостобудівника виробився чуйний і добрий характер. У наступні роки в Петербурзі молодий Белелюбський заснував ряд товариств сприяння бідним студентам. Завжди допомагав інженерам у розв'язанні технічних проблем.

Домовившись, що професор Белелюбський складе проект мосту, Поль виїхав до Катеринослава.

Непомітно збігло літо. Осінь прийшла з дощами, що лили, здавалося, безперестанку, ніби компенсуючи ту вологу, яку природа не віддала спекотного літа. Незважаючи на негоду, роботи тривали. Насип просувався до Дніпра, а вздовж нього виростали невисокі горбочки — скромні пам'ятники гіркої долі тих, хто прибув сюди будувати і знайшов свій вічний спочинок.

Поль і Титов з нетерпінням очікували Белелюбського. Інколи душу огортав неспокій: а що як професор не впорається так швидко зі своїм задумом?

Та одного дня, нікого не сповістивши, на будівництві з'явився Белелюбський. З його усміхненого обличчя Поль зрозумів, що новини приємні. Коли в конторі він розгорнув на столі креслення, зрадів, наче дитина.

— Ось він, наш чарівник! — захоплено вигукнув Титов.

Поль розглядав креслення мовчки, силкуючись уявити майбутню споруду.

«Міст на п'ятнадцять прольотів по сімдесят одному метру з лишком. Два яруси. Вгорі — для шосе, внизу для залізниці...» — читав пояснення до креслення.

Белелюбський усміхнувся.

— Катеринославський міст за своєю величиною буде другим у Європі.

— А хто візьметься його зводити?

— З Петербурга сюди їде інженер Березін,— сказав Белелюбський.— Людина він енергійна, тямуща. Ну і я навідуватимусь.

Катеринослав ожив. Морем, річкою, степовими шляхами і путівцями з півдня і півночі, заходу і сходу везли

цемент, вапно, цеглу, металеві конструкції, з яких мав постати міст на Дніпрі, що зв'яже губернське місто з Криворізьким басейном.

Будівництво просувалося швидко. Міст розправляв свої богатирські плечі, ставав довічним пам'ятником робітним людям, які зводили його, залишаючись безіменними.

Поль стоїть поруч з Белелюбським і Березіним, вітер шарпає поли накидки, куйовдить волосся, а він, піднявши комір, не відводить погляду від плотів, що сунуть з катеринославського берега. На них похитуються стоси опалубків — нетесані, мабуть, щойно з мануйлівської лісопильні. Майстрові у комбінезонах на березі збивають з цих опалубків величезні форми під майбутні опори.

Міст через Дніпро був тією артерією, без якої заходила в тупик металургія півдня України, і роботи на річці, такій широкій, що не видно берегів, не припинялися ні вдень ні вночі.

Серпень 1881 року в Дубовій балці виявився жаркий. Та Поль, не зважаючи на спеку, поспішав до рудні. В полудень мають опустити під землю перших гірників. Біля рудні вже юрмилося десятків зо два людей. Суворі обличчя, стиснуті уста, зосереджені погляди.

Помітивши в гурті петербурзького інженера Шимановського, який прибув на його прохання, Поль наблизився до нього.

— Все готове, Миколо Свиридовичу?

— Кілька напутніх слів, і можемо опускати,— відповів, трохи хвилюючись, Шимановський.

Поль кивнув головою, зняв капелюх. Голос його звучав схвильовано, коли він промовляв до робітників.

Шимановський подав знак майстровому. Той широкою ходою рушив до підіймача. За ним неквапно йшли гірники, у їхній ході була непевність, осторога.

«Що ж, інакше й бути не може,— подумав Поль.— Вони знають, які труднощі їх чекають».

На поверхні, окрім нього й інженера, залишилися два майстрові й десятник. Вони стояли нерушно, немов очікували подальших розпоряджень.

Поль витер спітніле чоло, ступив до шурфу. Але до нього озвався лише сірий морок, який назавжди, здавалося, сховав гірників. Ані звуку, ані стукоту. Поль звів насторожений погляд на Шимановського.

— Все гаразд, опустилися вдало,— відповів той.

— Чого ж тоді мовчанка?

— Від незвички. Треба зачекати,— сказав Шимановський. Але в голосі його звучала тривога.

Минуло з півгодини. Нараз з-під землі долинули нечіткі звуки. Вони наростали, і незабаром шурф виповнився стукотом кирок і лопат: на дні рудні Саксаганська гірники добували першу тонну руди.

По якомусь часові пролунав умовний сигнал: унизу смикнули вірьовку, треба піднімати. Із змішаним почуттям радості й тривоги Поль кинувся до шурфу, чекаючи тієї пам'ятної миті, до якої йшов цілих п'ятнадцять років.

Погонич підганяв коней, які тягли линву з прив'язаною до неї баддею. Присутні не зводили очей з шурфу. Нарешті показалася з чорного отвору баддя, повна породи, і водночас пролунав голос Поля:

— Пішла руда!

Він узяв у долоню грудочку червонястої породи, яка під сонячним промінням переливалася, вигравала, вилискувала.

Одного дня Шимановський приніс останній випуск «Южно-русского горного листка», в якому синім олівцем була обведена невеличка стаття «Вісті з Кривого Рога». У ній писалося, що Поль всупереч здоровому глузду, добувши гроші у Франції, почав розробки руди. Але з його затії нічого не вийде.

— Що ж, це наша дійсність,— сумно мовив Поль і звернувся до Шимановського: — Скільки, Миколо Свиридовичу, сьогодні відправлено возів до Юза?

Той злегка кашлянув, зам'явся:

— Мабуть, з двадцять... Так, не більше.

Поль тяжко зітхнув:

— Ось що виходить у нас. За чотириста верст на завод Юза ми щодня відправляємо лише два десятки возів. Звідки ж брати кошти для покриття витрат?

Шимановський скрушно хитнув головою.

— А з Парижа хіба нічого не надійде?

— Де там,— махнув рукою Поль.— Вони гадають, якщо випустили один раз акції, цього досить. Четверту частину, що виділили мені, вже витрачено. Доведеться знову щось продавати.

Поль і Шимановський попрямували до рудні. Там їх уже ждали майстер і десятник. Обличчя в обох були стурбовані.

— Що скоїлось? — насторожено запитав Поль.

Майстер витягнув з рота люльку, відповів:

— Нічим платити візникам. Та й гірникам, можна сказати, теж.

Довкола рудні чулися вигуки, стукіт лопат. Вантажили породу, і вози один за одним, поскрипуючи, важко рушали з місця. Колеса провалювалися у вибоїни, колючі гілки дряпали обличчя погоничів, і ті люто лаялися. До них підбіг десятник. Розмахував руками, щось кричав.

— Не заробітки, а пекло,— почулося зовсім близько.

— Впряглися в цю халепу,— прогудів густий бас.

Слухаючи ремствування, Поль розумів, що вчорашні селяни мають рацію. Спитай у кожного з робітних людей на рудні, і кожен вдоволення не має. А тут ще й платити нічим. Треба шукати вихід. І якомога швидше.

Зранку до Саксаганської рудні почали сходитися селяни з довколишніх поселень. Поль багатьох знав в обличчя. З деякими був знайомий, як з Іваном Кучером, Антоном Опанащенком. Коли зібралося з півсотні, мабуть, прийшли всі бажаючі, він ступив два кроки наперед, сказав:

— Шість років минуло відтоді, як ви згодилися надати в оренду ці непридатні землі. Згідно з нашою угодою, ви регулярно одержували за кожну десятину. Та ще додатково по двісті карбованців сріблом сільському правлінню.

— Платите по совісті,— сказав хтось із натовпу.

Поль низько вклонився.

— А віднині, коли пішла руда, одержуватимете у півтора раза більше. Це, так би мовити, моя ініціатива.

Громада загула. Такого ніхто не чекав. Зчорнілі обличчя селян засяяли. Іван Кучер скинув шапку, перехрестився:

— Як же вам дякувати, Олександре Миколайовичу. На цій землі і чортополох рости не хотів. А ви нагодували наших діток.

Поль зітхнув, опустив голову.

— Але я хочу просити вас, щоб ви зачекали з черговою виплатою, зараз платити немає чим,— мовив по паузі.

Селяни мовчали. Знали, що їх Поль не обманює, але від того було не легше.

Щоб якось підбадьорити громаду, Поль витяг з кишені грудку породи, сказав:

— Погляньте на щедроти своєї землі. Це скарби, які віками були сховані від людини. А зараз поволі йдуть на-гора.

З донесення О. М. Поля в Париж

«З рудні Саксаганська, що в Дубовій балці, за 1881 рік видобуто 555 тисяч пудів руди. Ціна за пуд становила 2 копійки. Руду купує одне лише «Новоросійське товариство Юза». Основний і єдиний вид доставки — коні й воли. Відстань від Кривого Рога до заводу понад 400 верст. Для покриття боргів продавати у мене вже нічого».

Вісімнадцятого травня 1884 року тишу катеринославського степу прорізав протяжний гудок паротяга. Пихкаючи, димлячи і випускаючи кіптяву, він котився по металевих коліях на Кривий Ріг, на Донбас. Засвітилися семафори на півтисячі кілометрах Катерининської залізниці.

Паротяг зупинився на станції Нижньодніпровськ. Тут його ждали Поль, мостобудівник Березін, професор Белелюбський, а також інженер Верхівцев, що відповідав за експлуатацію залізниці. З паротяга зійшов закіптюжений машиніст. Березін розвів руки і, злегка взявши його за плечі, мовив до гурту:

— Як і домовлено, через міст перший потяг поведу я.

Всі дружно заплескали в долоні. «Нарешті настав день, якого я так довго чекав»,— подумав Поль.

Після того як продав свою садибу в Дубовій балці, він оселився у Кривому Розі. Кімнати, які найняв для сім'ї, були холодні й вогкі, розташовані у протилежних кінцях будинку місцевого торгівця. Працювати доводилося багато, а здоров'я було вже надірване. Важко хворів син Борис.

— Я знову нездужаю,— признавався Поль дружині, і та приносила мікстуру, порошки, умовляла поїхати на лікування, відпочити в селі.

Але відпочивати було ніколи. Вдень на рудні, ввечері при гасовій лампі розглядав звіти, гортав амбарну книгу. Видобуток породи зростав, руда вже йшла на заводи Пастухова в Донбасі, Брянський у Бежику, у Варшаву і Прагу. І вартість піднялася. За пуд платили п'ять копійок. Та витрати не перекривалися.

На перші споруди рудні пішло двісті п'ятдесят тисяч,

на утримання адміністрації місцевого управління — п'ятдесят, паризьке керівництво обійшлося у тридцять. А ще — найняті робітні люди, криворізька сільська громада. Коштів вимагають додаткові розробки, лікарня, під'їзні шляхи. А від рудні прибутків ніяких.

Посивілий, пригнічений нестатками, майже зовсім розорений, Поль купив невеликий будинок на заощаджені дружиною кошти у тихому куточку Катеринослава, де продовжував працювати над своєю колекцією.

Наприкінці червня 1890 року бруківкою Потьомкінського провулку в Катеринославі прогуркотів екіпаж. Візник зупинив рисаків біля воріт будиночка під чотирнадцятим номером, що ховався в густому садку. З екіпажа вийшли двоє чоловіків у чорних високих циліндрах.

«Мабуть, з Парижа...» — подумав господар, побачивши їх у вікно, і пішов відчиняти двері.

— Пан Поль? — англійською мовою заговорив один з них.

— Так, прошу до господи,— вклонився він, не знаючи, що думати.

— Ми до вас з Лондона, з Національного музею,— повів далі той же чоловік.— І справа у нас дуже вигідна.

Поль насторожився, мовчав.

— Ви маєте реліквії старовини? — мовив другий.— Вони нас цікавлять.

— Хочете поглянути? — зраділо обізвався Поль.— Зачекайте, я хутенько.

Його зупинив жестом перший:

— Не турбуйтеся. Ми віримо. Отже, скільки?

— Що скільки?.. Не розумію? — стенув плечима Поль.

— Скільки коштують ваші скарби? — уточнив другий.— Гроші при нас. Називайте суму.

Від обурення у Поля перехопило подих.

— Але вони не продаються. Це скарби не мої. Вони належать моїй батьківщині.

— Хе-хе...— засміявся англієць.— Пане Поль, ви, як нас повідомили, вщент розорені. Ви бідак. Даємо зразу ж двісті фунтів стерлінгів сріблом.

— На такі гроші ви зможете жити в Лондоні,— підхопив другий.— Музей принесе вам славу.

Поль з презирством поглянув на англійців.

— Панове, що я бідак, це правда. Але мої скарби не

підуть з рідної землі. Все, що я робив, залишиться для мого краю. Прощавайте.

Через місяць його не стало.

Похмуро дивився на Дніпро донедавна чепурний будиночок, що стояв у густому садку в Потьомкінському провулку. Все запустіло, похилилося, померкло.

Котрий місяць уже його мешканка Ольга Семенівна Поль з тяжко хворим сином Борисом описували майно, папери, старовинні речі, зібрані Олександром Миколайовичем. У теці особливо важливих документів зверху лежало два густо списаних аркуші, скріплених підписом нотаріуса Яковлева.

«Катеринослав, року 1890, червня 15 дня

Криворізьку рудню «Саксаганську», з усіма її будівлями, майном, машинами, як перший директор-розпорядник, згідно з статутом, складеним у Парижі, передаю міській казні з виплатою внеску паризькому товариству. *О. М. Поль».*

«Катеринослав, року 1890, червня 15 дня

Виконую свій останній обов'язок перед жителями Катеринослава — передаю безкоштовно в дар місту для музею старожитностей зібрану мною колекцію: 522 предмети кам'яного віку, 84 бронзового, 632 із стародавніх грецьких колоній, 356 скіфської старовини, 322 київських княжих часів, 241 всякої зброї, 276 речей, що стосуються етнографії, 281 запорізької і взагалі козацької старовини, 2060 монет, усього 4773 реліквії. Крім того, картини, гравюри, порцеляну, емаль, бронзу, камінь. *О. М. Поль».*

Замість епілогу

Катеринославці віддавали останню шану своєму славному землякові, людині бентежних поривів і благородної душі. У жалобі було приміщення міської думи, що містилося на розі Катерининського проспекту і Заводської вулиці. Сюди йшли поодинці й групами — посланці Маріїнської жіночої гімназії, ради губернської громадської бібліотеки, реального училища, губернського земства. Брати Бродські поклали вінок з написом «О. М. Полю за бідних».

Прощальну промову виголосив міський голова Яков-

лев. Він зачитав щойно прийняте рішення: враховуючи величезні заслуги О. М. Поля перед краєм, спорудити у Катеринославі йому пам'ятник, для чого виділити з міської казни 2000 карбованців і відкрити добровільні пожертвування.

Голова земства Янченко назвав діяльність О. М. Поля громадянським подвигом. Губернська управа і комітет по влаштуванню селянського побуту ухвалили: «Для увічнення пам'яті засновника криворізького гірничорудного району встановити за рахунок казни у Петербурзькому гірничому інституті та Катеринославському реальному училищі стипендії імені О. М. Поля, приступити у Катеринославі до будівництва музею його імені».

Незабаром французька гірнича компанія у Кривому Розі у Дубовій балці поставила О. М. Полю бронзове погруддя з написом: «Новоросійському Колумбу».

Швидко зростав Кривий Ріг як промисловий центр. Якщо до 1884 року там діяло одне гірничорудне товариство, організоване О. М. Полем, то через рік виникло Новоросійське акціонерне товариство Юза, а в 1890 році їх було вже чотири. Через п'ять років діяло десять компаній, добування руди проводилось на 23 рудниках. На початку 1900 року нараховувалось 29 товариств і 64 рудники.

На базі криворізької руди була створена нова металургія, яка, за висловом В. І. Леніна, стала твердинею технічної революції в Росії.

Нині Кривбас є найважливішою базою сировини для металургії півдня країни. «Є двохмільярдна тонна руди!» — рапортували гірники до сторіччя заснування Криворізького басейну. А ще тут добувають боксити, каолін, буре вугілля, сланці, марганцеві руди.

У нагірній частині Дніпропетровська з-поміж інших будівель вирізняється своєю архітектурною стрункістю будинок Історичного музею. Датою його заснування вважається 1849 рік, коли губернатор Фабр привіз з Єгипту експонат, який став відомий під назвою «Мумія жінки з дитиною».

Виконуючи волю свого чоловіка, Ольга Семенівна Поль 1912 року передала музею багатющу колекцію старожитностей, зібрану ним. На відзнаку цього благородного вчинку музей одержав ім'я О. М. Поля. Унікальні реліквії зберігаються тут і зараз. З 1940 року музей носить ім'я

Д. І. Яворницького, свого першого директора, який багато зробив для його розвитку.

За музеєм пролягла вулиця Фучіка. Давай, читачу, пройдемо нею. Нові споруди, багато зелені. Десь тут на початку століття стояв скромний будинок, у якому закінчив свої мандри великий ентузіаст у дослідженні краю О. М. Поль. Час багато змінив на своєму шляху. Але не вірилося, що немає ніяких слідів. З початку вулиці видно червоний цегляний паркан. За ним одноповерховий будинок, де розмістився дитячий садок. Старожили міста розповіли: це і є садиба О. М. Поля.

А ще біля самого Славутича, за садками, городами збереглося невелике поселення, яке давно стало часткою міста. На кількох будинках читаємо: «Спуск Поля».

Електричка, потім приміський автобус повезуть нас, читачу, до Любомирівки, що у Верхньодніпровському районі. Тут деякий час жили батьки Поля, мешкав і він сам. У селі ще залишився їхній родинний будинок.

Сучасною автострадою мчить жовтий «Ікарус» до Кривого Рога — сімсоттисячного міста гірників, металургів, будівельників, уславленого трудовими подвигами.

Довго ходимо межиріччям Інгульця і Саксагані. З гірки, вкритої густою зеленню, відкривається гарний краєвид. То там, то тут старезні дерева. А ще — брили рудого каменю.

Це і є Дубова балка.

Десь тут була перша рудня «Саксаганська». До речі, міська казна не скористалася із заповіту О. М. Поля, хоч такий їй був переданий. Рудню «Саксаганську» з усім майном продав за 250 тисяч карбованців французькій гірничій компанії управитель справами О. М. Поля у Кривому Розі за своїм розсудом.

Зараз місцину Дубової балки обіймає уславлене Криворізьке рудоуправління імені Дзержинського. Серед прекрасних новітніх будинків надибуємо на приземкувату кам'яну споруду, яка на нашу радість, уціліла з минулого століття. Це — контора першої рудні «Саксаганська», де допізна працював над різними діловими паперами О. М. Поль.

Старезні дуби колишуть вітами. Пливе Інгулець. Котить свої хвилі Саксагань. І тут, у мальовничому куточку Кривбасу, наче відчувається присутність завзятого першопроходця краю, невтомного степового Колумба.

Зміст

«Компас»
Приключения. Путешествия. Фантастика

Владимир Иванович Заремба
СОКРОВИЩЕ ДИКОЙ СТЕПИ

Повесть
Киев. Издательство ЦК ЛКСМУ «Молодь», 1984
(На украинском языке)

Редактор
Н. Б. МУРЧЕНКО

Художнє оформлення
В. Ф. БОЖЕНКА

Художній редактор
О. М. КОСПА

Технічний редактор
Т. І. СЕМЧЕНКО

Коректори
В. В. ЛЯХЕВИЧ,
Л. В. СВИРИДЕНКО

Інформ. бланк № 1804

Здано до набору 01.03.84. Підписано до друку 23.04.84. БФ05605. Формат 84×108¹/₃₂. Папір друкарський № 3. Гарнітура звичайна нова. Друк високий. Умовн. друк. арк. 7,98. Умовн. фарбо-відб. 8,4. Обл.-вид. арк. 8,72. Тираж 30000 прим. Зам. 4—71. Ціна 60 к.

Поліграфкомбінат ордена «Знак Пошани» видавництва ЦК ЛКСМУ «Молодь».
Адреса видавництва і поліграфкомбінату: 252119, Київ-119, Пархоменка, 38—44.

Заремба В. І.

334 Скарб Дикого степу: Повість.— К.: Молодь, 1984.— 152 с.

В книзі розповідається про перші кроки в освоенні Криворізького залізорудного басейну, здійснені з ініціативи відомого краезнавця і археолога О. М. Поля, який вивчав старовинні кургани й печери, багатства надр рідного краю.

З $\frac{4702590200-073}{М228(04)-84}$ 69.84 У2

60 к.

Пригоди Подорожі Фантастика

ППФ — 84

●

Щербаков В.
Сім стихій

●

Заремба О.
Скарб дикого степу

